

ФИТРАТ

ЎЗБЕК
КЛАССИК
МУСИҚАСИ
ВА
УНИНГ
ТАРИХИ

ФИТРАТ

ЎЗБЕК КЛАССИК
МУСИҚАСИ
ВА УНИНГ ТАРИХИ

Тошкент

Ўзбекистон Республикаси

Фанлар академияси «Фан» нашриёти

1993

Рисола нашри бизга ҳаёт дарсини ўқитган устозларимиз **Ўлмас ака Муҳаммад Шарифнинг** ва **Аҳмаджон Инъомжон ўғлининг** қутлуғ ёшга киришлари санасига бағишланди.

Нашрга тайёрловчи **КАРИМБЕК ҲАСАН**

Шарҳловчи **АЛИБЕК РУСТАМ**

Муҳаррир **АСРОР САМАД**

МУҚАДДИМА

Ўзбекларни ўрганиш қўмитаси сўнгги йилларда ўзбек тилига, адабиётига ва тарихига оид анчагина маълумот тўплаб, яхшигина илмий натижалар чиқаришга муваффақ бўлса-да, ўзбек муסיқамизга тегишли жиддий татаббуотга¹ бўлина олмади. Бунинг асосий сабаби бизда бу соҳада ишлай олатурган, яъни аслий маънода мусиқа назариясини билатурган ва шарқ мусиқасининг хусусиятларига воқиф мусиқашуносларнинг йўқлиғидир.

Ўзбек мусиқасининг асосларини белгилаш, уни ташқил этган унсурларни аниқлаш, кечирган даврларни, бутун сабаблари билан, очиқ таъйин этиш ва натижада объект, илмий хулоса чиқариш, ўзиниздан олим — мусиқашунослар етишмагунча мумкин эмас. Шу билан баравар, бизда олим-мусиқашунослар йўқ деб, миллий мусиқа соҳасида илмий ва тарихий татаббуотга киришмасдан тура олмаймиз, мумкин бўлган даражада бу соҳада ишлаш, тўпланган ва ишланган маълумотларни материаллар чиқариш лозимдир. Ҳозир тўпланган материалларда илмий усул ёғидан камчиликлар бўлса бўлур, лекин ўз вақтида тўпланган бу материаллар келгусидаги илмий ишлар учун кўп ёрдам берур, биз бунга ишонамиз.

Илмий-оммабоп адабиёт

Абдурауф Фитрат

ЎЗБЕК ҚЛАССИҚ МУСИҚАСИ ВА УНИНГ ТАРИХИ

ЎзРФА «Фан» нашриёти, 700047, Тошкент, Гоголь кўчаси, 70.
«Нур» — 1993, Тошкент, Халқлар дўстлиги, 28.

Музаффар М. Самойлов
Тех. муҳаррир С. Собирова
Музаффар Ш. Аминова

ИБ № 6252
Теришга берилди 10.10.92. Босишга рухсат этилди 25.02.93. Формати 84X108^{1/2}. Босмаҳона ёзув қоғози. Шартли босма тобоқ 2.94. Нашр тобоқ 3.04. Жами 3000. Буортма № 2617. Баҳоси шартнома асосида.

ЎзРФА «Фан» нашриёти, 700047, Тошкент, Гоголь кўчаси, 70.
Ўзбекистон Давлат матбуот қўмитаси ҳузуридаги Тошкент китоб-журнал фасрикасида босилди. Тошкент. Юнусовод даҳаси, Муродов кўчаси, 1-уй.

Ф 4702820104—з-620 рез. 93 © Ўзбекистон Республикаси ФА
М 355 (04)—93 «Фан» нашриёти, 1993 йил.

ISBN 5-648-01942-4

Бу тақдим этилган «Ўзбек классик мусиқаси ва унинг тарихи» ўзбекларни ўрганиш қўмитасининг сипоришига кўра ўртоқ Фитрат томонидан тузулгандир. Қўмитамиз бу асарни ўзбек мусиқасининг тарихи сифатида ўқугувчиларга тақдим эта олмас-да, ўзбек мусиқаси тарихининг маълум бир даврини ўрганиш учун қийматли материал деб айта олади.

*Ўзбекларни ўрганиш қўмитаси.
сентябрь, 1926 йил.
Самарқанд*

ШАРҚ МУСИҚАСИ

Бизда «ғарб мусиқаси»га қарши «шарқ мусиқаси» деган сўз юради. Бу кун бу сўздан англашилган маъно турк, араб, форс миллатларининг мусиқаларидир.

Юқоридаги маънода олинган шарқ мусиқаси асос назария эътибори билан бирдир. Ҳаммаси ўн икки мақом асоси узра юради. Ҳаммасининг бир кўб истилоҳлари, бир кўб усул доиралари бир хилдир. Шундай бўлса ҳам, услуб ёғидан қараганда турк, араб, форс мусиқалари орасида шунча айирма бордир-ким, бирини тинглаб юрган киши, иккинчисини бошлаб эшитканда, бир нарса англаёлмай қолади.

Бу услуб айирмаси ёлғиз турк, араб, форс мусиқалари орасида бўлгани каби турклардан усмонли, озарий, ўзбек мусиқалари орасида ҳам бордир.

Ўзбек мусиқаси билан озарий мусиқаси орасида услубча бошқалиқ бўлгани каби, озарий-усмонли мусиқаси орасида ҳам айрилиқ бордир. Бироқ юқорида ёзганим каби бу бошқалиқ буларнинг «шарқ мусиқаси» яталишига, ҳаммасининг бир турли назария ва асослар остига киришларига моний бўлмайди.

Бизнинг адабиётимиз шарқ ислом адабиётига қандай боғланган, қандай муносабатли эса, мусиқамиз ҳам шарқ-ислом мусиқаси билан шундай боғланган, шундай муносабатдадир.

Бизнинг эски куйларимиз орасида «рок», «қатор-соранг» деган куйлар бор.

«Рок» ҳиндча «мақом» демакдир². «Соранг» эса, ҳинд чолғуларидан биридир. Булар мусиқамизнинг кўб эскидан (ёлғиз араб-эрон эмас), ҳатто ҳинд мусиқасидан

таъсирланганини кўрсатадир. Шунинг учун мақсадга киришмасдан бурун, шарқ муסיқасининг асосий чиқиқларидан ишимизга ярарлиқларини, яъни ўз муסיқамизнинг баъзи ўрунларини англашга ёрдам этарлик жойларини кўрсатиб ўтишни лозим кўраман.

Шарқ муסיқаси ўн икки мақом узра юрадир, деган эдик. «Зубдатул-адвор» эгаси Мароғали Абдулқодир «Шарафийна» эгаси Урумийли Сафийуддин, «Нафойисул-фунун» соҳиби Муҳаммад ибни Маҳмуд каби бурунги устодлардан бошлаб, ўзбек муסיқий олими Кавкабийга-ча бутун устодлар томонидан кўрсатилган ўн икки мақомнинг исмлари шулардир:

1 — Рост	7 — Буслик
2 — Исфаҳон	8 — Ушшоқ
3 — Ироқ	9 — Ҳусайний
4 — Қучак	10 — Зангула
5 — Бузрук	11 — Наво
6 — Ҳижоз	12 — Роҳавий

Булардан «Қучак»нинг иккинчи исми «Зерафқақ»дир. Ҳижознинг иккинчи исми «Нигорий»дир.

УСУЛ

Муסיқий олимларимизга кўра бир оз ўзаниб³ сўзаниши⁴ ҳис этилган товуш «нағма»дир. «Нағма» бир замон давом этган (яъни ўзганган) товуш бўлгач унинг бош томони, албатта бўлади. Нағма маъносидоғи товушни чиқармоқ учун чолғуни чертмак керак. Чолғуни чертганимиздан бошлаб, товуш чиқарадир-да, бир муддат ўзаниб қолгач, «нағма» бўлади. Демак, шул чертишимиз нағманинг бош томони бўлади. Бунга «ниқра» дейиларди. Мана шул ниқралар билан улар орасидоғи замонларни (товушнинг ўзаниб турган замонини) белгилаб, бир-бирига боғлаш йўлини кўрсатмак учун муסיқада усул белгилайдирлар. Муסיқий олимларимиз муסיқада усул белгилаш учун шундай ҳаракат қиладирлар: «қуй» да бир-бирига бойланиб келган ниқраларнинг (тан) шаклида бўлганини «сабаб-и хафиф», (тана) шаклида бўлганини «сабаб-и сақийл», (танан) шаклида бўлганини «ватад», «тананан») шаклида бўлганини «фосила» деб атайдирлар.

Мана шул (тан, тана, танан, тананан) шаклларидо бойланган ниқраларни белгилли бир тартибда йиғиб, му-
сқий усулларни майдонга чиқарадирлар.

«Танан-тан-танан-тан (фаъулун фаъулун) вазнига «Ҳазаж» дейиладир. «Тан-танан-тан-танан» (фоъълун фоъълун) вазнига «рамал» дейиладир. Мана шундай қилиб, усул доиралари тузадирлар. Усул доиралари баъзиларига кўра ўн беш, баъзиларига кўра ўн етти, баъзиларига кўра йигирма тўрт-йигирма еттидир. Усул доираларидан машхур ўн иккитасининг отлари мана шулардир: Ҳазаж, рамал, вофир; дуйак, фохтозарб, туркий, мухаммас, сақийл, чанбар, зарб-и қадим, зарбул-л-фатҳ⁵.

Муסיқамизда усул доиралари аруздаги «баҳр»ларга ўхшайдир. Шу усулларга ўлчаб, турли куйлар боғламоқ муסיқий устодларнинг, муסיқий олимларининг иши бўлиб қоладир. Кўруладир-ким, муסיқий олимларимиз му-
сқада усул белгиланганда шеърда арабнинг «аруз» тартибини қабул қилганлар (сабаб-и хафиф, сабаб-и сақийл, ватад, фосила) каби тақсим ва истилоҳлар арузники бўлгандек, «ҳазаж, рамал» каби истилоҳлар ҳам арузникидир. Мана шунли кўрган бир кўб илмий ки-
шилар шарқ муסיқа⁶билан араб арузи орасида қаттиқ бир бойланиш бордир, деб ишонадирлар. Мен ҳам шунга анча тиришдим. Ойларча, йилларча давом этган ақтаришмдан кўзга кўринарлик бир натижага эришмадим, бу, балким ўзимнинг кучсизлигим, ўзимнинг билимсизлигим-
дидир. Ҳар ҳолда меним бу кунги қаноатим шудир: шарқ муסיқасининг усули тартиб этилганда араб арузига йонашилган ниқраларни бир-бирига бойлаш учун арузнинг «ҳарфларни бир-бирига бойлаш» тартибини «сабаб», «ватад» каби истилоҳлари билан қабул этганлар⁶.

Усул вазнидан икки-учтасига «ҳазаж», «рамал», «во-
фир» каби аруздаги исмларни ҳам олганлар. Ҳатто му-
хаммас вазни деб кўрсатганлари (тан-танан-тан-танан-
тан-тананган-танан) вазни арузнинг «мутадорик-и со-
лим» аталган (фоъълун фоъълун фоъълун) вазнига тўғри келадир. Бироқ «аруз» билан «усул» орасидоғи муносабатни бундан илгарига олиб бормоқ, усулнинг ҳар вазнини арузнинг ҳар вазнига баробар келтиришга тиришмоқ мумкин эмасдир. Буни ибботи учун юқорида «ҳазаж», «рамал» каби аталган усулларни кўрсата ола-
миз. Аруздаги «ҳазаж», «рамал» баҳрлари билан бу вазнлар орасида «исмдошлик»дан бошқа бир муносабат йўқдир.

П а р д а л а р:

«Нағма»нинг нима эканини юқорида ёзган эдик. Шарқ мусиқий олимлари «нағма»ларнинг бир-бирига нисбатларини шул «нағма»ларнинг «махраж»лари орасидаги нисбатларга кўра белгилайдилар, «нағма»ларнинг махражлари инсоннинг бўғозидир. Бироқ бўғоздаги «нағма» махражларини қоғозга чизиб кўрсата олмаганлари учун улар (мусиқий олимларимиз) масалани бўғозда «тор»га кўчирадилар. «Нағма» махражларини «тор»да рiezий бир йўлда, жуда ингичка ҳисоб ила белгилаб, ҳар бирини ҳарф билан кўрсатадилар. Шундай қилиб, белгиланган «махраж»ларни мусиқийнинг «парда»лари деб атайдилар. Мусиқий олимларимизнинг «пардалар»ни белгиламак йўлида қилган ингичка, рiezий меҳнатларини кўрган киши «шарқ мусиқасининг илмий асослари йўқдир» деган «онгли бошларга» кулбугина қўймоқдан ўзини сақлай олмайди. Пардаларни белгиламак учун энг тўғри, энг очик дастур Алишер Навоийнинг базмдоши бўлган Абдураҳмон Жомийнинг «Рисола-йи мусиқий»сида бордир. Буни аниқлаб майдонга қўймоқ бизнинг бу кунги мусиқий қуролларимизни тузатишга йарайдир, лозимдир. Чунки бу кун бизнинг тан бурларнинг пардаларини белгиламак учун улардан бошқа бир восита йўқдир.

Жомийнинг «Рисола-йи мусиқий»сида кўрсатилган ҳалиги асослар майдонга қўйулганда, чолғу устодларимизга «парда» боғлаш учун тўғри бир асос бўлар эди. Лекин бахтга қарши бу тўғрида муҳим бир иш кўра олмайман. Жомий «Рисола-йи мусиқасининг менинг қўлимда бўлган нусхаси янглиш! Пардаларнинг ҳарфлари ёзилганда иш жуда чатоқлашиб кетган. Ҳарфларнинг ўрунлари алмаштирилган. Мана шу ишламакдан, албатта, муҳим бир натижа чиқмайди.

Бу рисоланинг иккинчи нусхасини ахтардим, тополмадим⁷. Иккинчи нусхасини топиб, бир-бирига солиштириб янглишларини тузатганда бу иш ярим йўлда қоладир.

Шундай бўлса ҳам, пардаларни белгилаш учун Жомий рисоласидан кичкинагина бир намуна кўрсатишни лозим деб биламан:

Чолғунинг тори ўрнига узун бир чизик оламиз. Бунинг юқори учиди (а) ҳарфи, тубан учиди (м) ҳарфини ёзамиз. Бошлаб шу (а — м) чизигини иккига бўлуб, худ-

ди ўртасига бир нуқта қўямиз. Бу нуқта ёнига (ҳ) ҳарфини ёзамиз: (шакл: 1)

(м) _____ (х) _____ (а)

(ШАКЛ 1)

Мана шу чизикнинг юқори ярми, яъни (ҳ — а) қисмидан ўн етти нағма чиқади. Бу ўн етти нағманинг ҳаммаси «бам»дир. Бундан бир пардани ихтиёр қилмайдилар, ўн олти парда қоладир. Чизикнинг тубан қисмидан, яъни (ҳ — м) қисмидан эса юқоридаги ўн етти нағманинг «зер»лари чиқади*.

Эмди чизикнинг (ҳ — а) қисмидаги «бам» нағмаларининг пардаларини шундай белгилаймиз: (а — м) чизигини учка бўлуб, биринчи бўлим нуқтасига (й) ҳарфи қўямиз. Яна шул (а — м) чизигини тўртга бўлуб биринчи бўлим нуқтасига (h) қўямиз. Яна (а — м) чизигини тўққузга бўлуб, биринчи бўлим нуқтасига (ҳ) ҳарфини қўямиз. Ундан кейин чизикнинг (ҳ) қисмини тўртга бўлуб, биринчи бўлим нуқтасига (й) ҳарфини қўямиз. (шакл: 2)

(м) — (h) — (й) — (м) — (ҳ) — (а)

(ШАКЛ 2)

Қўлимда бўлган нусхадаги ҳарфларнинг бундан кейин чатоғланиб кетиши бу масалада ортиқча туришимизга тўсуқлик қилади⁸. Ҳар ҳолда шу кичкина намунанинг ўзи ҳам шарқ мусиқасидаги парда қисмларининг ингичка, рiezий бир асосга қўйулганини кўрсатади.

Милодий ўн бешинчи асрда етишган усмонли мусиқийшунос Қонтемир ўғлининг кўрсатганига кўра «нағма» махражлари бўлган пардаларнинг сони ўттиз учдир. Булардан ўн олтисини «тамом» пардалар, ўн еттисини «нотамом» пардалар деб атайдир. «Нотамом» пардалар «тамом» пардаларнинг орасида кўрсатилади.

* «Бам», «зер» бизнинг мусиқий истилоҳларимиздандир. Товушнинг пастига «бам», юқорисига «зер» дейилади.

Бизнинг адабиётимизда бўлгани каби мусиқамизда ҳам икки оқим бордир. Адабиётимизда аруз вазида шеър ёзмоқ билан арузсиз, яъни ўзимизнинг бармоқ вазида шеър ёзмоқ йўли бор. Аруз вази миёларини эрон-араб таъсири остида яшатқан мадраса саройи шоирларимиз орасида ишлатилса, бармоқ вази эл шоирлари орасида ишлатилгандир.

Мусиқа ҳам худди шунга ўхшаб юрадир. Мусиқамизда усул вазида боғланган куйлар бўлгани каби, усулсиз боғланган куйлар ҳам бор. Усул вазидаги куйлар мусиқий назариётга олим бўлган мадраса саройи теварагида етишган чолғучиларимиз томонидан боғланган.

Усулсиз куйлар эл томонидан, эл чолғучилари, эл ашулалчилари томонидан йаратилгандир. Шунинг ҳам ботгина айтиб қўйин-ким, эл куйлари, эл ашулаларини усулсиз деганим билан уларнинг ҳар турли усул оҳангидан маҳрум, йўлсиз, бўш нарсалар экани англашилмасин. Уларнинг усулсизлиги, бармоқ вазидаги шеърларнинг «арузсизлиги» кабилар. Йўқса, эл куйларимизда, эл ашулаларимизда ўгли, алаңгали бир оҳанг бор. Улардаги оҳанг «тан-танан» ёхуд «бум-бак» усулларидан эмас, эл юрагидан, эл туйғуларидан қайнаб, тошиб чиқадир. Эсизлар-ким, эл ашулаларимиз, эл куйларимиздаги бу «оҳанг» бизнинг томонимиздан текширилмаган. Ҳатто халқ шеърларидаги бармоқ вазининг турли шакллари билан белгиланган бўлишида кўришганимиз бир хизмат ҳам, эл куйларимизнинг оҳанги йўлида кўрилмаган.

Бу хизматни мен ҳам ваъда қила олмайман. Чунки бу тўғрида қўлимда бир восита йўқ, ўзим чолғучи, мусиқийшунос ҳам эмасман. Мени мусиқий билан муносабатим шундир: ўзимизнинг мусиқамизни севаман, қўбда тинглайман, мусиқамизда бўлган шу муҳаббатимнинг бўйруғи билан бу тўғрида ёзилган эски-янги асарларни ахтариб, топиб текшираман. Бундан ортиқ бир нарсам йўқ. Шу қадаргина бир ҳозирлик билан эл куйларимизнинг оҳангини текшириш йўлида, албатта, иш қўра олмайман. Бунинг мендан кутиш ҳам бўлмайди. Эмди келайлик усулли, классик мусиқамизга, бизнинг классик мусиқамиз «шашмақом» исми билан юргузилган олти қатор куйлардан иборатдир:

1 — Бузрук	4 — Дуғоҳ
2 — Рост	5 — Сегоҳ
3 — Наво	6 — Ироқ

Бу олти мақомдан ҳар бири уч бутуққа бўлинади, биринчи бутуқ ёлғизгина чолғу билан юрадир. Бунга мушқилот дерлар. Иккинчи бутуқ чолғу ҳам қўшқуқ билан боради. Бунга наср дерлар. Учунчи бутуқ эса чолғу, қўшқуқ, ўйун (танс) ёхуд чолғу ҳам ўйун билан юрадур, бунга «уфар» дерлар. Ҳар мақомнинг мана шул уч бутуғидан ҳар бири биргина куй эмас, бир «қатор куй»-дир. Масалан, «бузрук» мақомининг «мушқилот» бутуғида етти куй бордир*. Бузрукнинг наср бутуғида тўрт куй, ўн тарона, бир сипориш бор (тарона билан сипоришнинг нима экани тўғрисида сўнгра сўз булғусидир).

* Хоразмда ёзилган «Хоразм мусиқий тарихчасига қўра, ундаги мусиқийшунослар ўз томонларидан боғланган турли, турли нармалари ярим мақом ҳисоб қилиб, шаш мақомга тушқанларда, ҳаммасини олти ярим мақом санаганлар. Сўнгра улар Хоразм мусиқийшуносларидан Муҳаммад Расул мирзобойнинг ижтимои билан мазкур ярим мақомга яна бир неча куй қўшиб тўлдирганларда, ҳаммаси етти мақом бўлган (18—19 бетлар).

«Хоразм мусиқий тарихчаси»нинг кўрсатишига қўра, бу еттинчи мақом «панжгоҳ» мақомидир. Меним фикримча, панжгоҳни ярим ёхуд бир ярим мақом санаб, мақомни еттига чиқариш ўрунсидир, чунки: а) «Хоразм мусиқий тарихчаси»нинг 27-бетиде панжгоҳ мақомидан деб кўрсатилган куйларнинг ҳаммаси мушқилотдир. Наср қисми йўқдир. Ҳолбуки, бунинг ~~бунинг~~ бир мақом бўлиши учун наср ҳам тароналар лозимдир; б) Панжгоҳ мақомидан деб кўрсатилган мазкур саккиз куйнинг ҳаммаси Хевада йасалмаган. «Муҳаммас-и ушшоқ»; «Саккил-и вазин» эскидан бордин, «рост» мақомининг куйларидан саналади, ҳам шул рост пардасидан чалинади, аяниқса «Муҳаммас-и ушшоқ»нинг «рост» мақомидан бўлишида шубҳа йўқдир, чунки ушшоқнинг насри «рост» куйларидан борида, ҳам шул парладан чалинади. (Негаким «баёт» насри наво мақомидан, «Муҳаммас» ҳам шундан, «насурulloҳий» бузрук мақомидан, унинг муҳаммаси ҳам шундан); в) умумшарқ мусиқасида ҳам «панжгоҳ» олти айрича бир мақом йўқдир.

«Панжгоҳ» олти бир куй бордир-ким, «рост» мақомидан саналади. Мана шу мулоҳазаларга таяниб, биз «Хоса мусиқий тарихчаси»нинг «етти мақом» деган фикрини қабул қила олмадик. Сўнгра биз мақомнинг ёлғиз чолғу билан юрган қисмига «мушқилот», чолғу ҳам қўшқуқ билан юрганга «наср» дедик. «Хоразм мусиқий тарихчаси» эса бунинг тескарисини кўрсатади. Бунга қўра мақомнинг ёлғиз чолғу билан юргани мансур, чолғу ҳам қўшқуқ билан юргани тақсимни қабул этмак фикрига тушкан вақтларим ҳам бўлди. Лекин «тарихча»нинг 20—26 бетларида ҳар мақомнинг қўшқуқли (айтимли) шубҳаларини ёзганда «наср-и баёт», «наср-и аҷам», «наср-и чоргоҳ» каби куй исмларини кўрач, мақомнинг қўшқуқли қисмига «наср» дейишнинг тўғрилигига ишондим. Шу йўлда тақсим этдим.

Бизда «шашмақом»дан биртаси чалинмоқчи бўлганда мажлиснинг тубандаги йўсунда бориши лозим кўрилгандир: икки танбур, бир дутор, ёхуд икки танбур билан бир қўбуз (қўбуз бўлмаганда учинчи танбур камонча билан чалинади), икки ё уч ҳофиз ўтурадирлар, чолғулар ишга киришадирлар. Бир киши «чирманда» (доира-даф) билан усул сақлайдир. Чолғучилар чирманданинг кўрсатгани усулга эргашадирлар-да, исталган мақомнинг мушқилот буюғини чала бошлайдирлар. Мушқилот битгач, тўхтамасдан, наср буюғига ўталадир.

Наср буюғига ўтгач, шунда ҳозир бўлган икки ёхуд уч ҳофиз чирмандаларини олиб, баравар усул сақлайдирлар. Усул сақлаганда чирманда товушининг чолғу товушидан паст бориши, ҳар ҳолда чолғу товушини босмаслиги шартдир. Ҳофизларнинг бири бошлаб наср буюғининг биринчи куйини ўқуйдир. Биринчи куй битгач, иккинчи куйга ўтмоқ учун орада «тарона» аталган⁹ бешта кичгина-кичгина куйчалар бор. Булар нағмани биринчи куйнинг парда ва усулидан иккинчи куйнинг парда ва усулига ўтказишга хизмат қиладирлар. Ҳофиз биринчи куйни битиргач, тароналарни бутун ҳофизлар қўшулушуб айтадирлар. Биринчи куйнинг тароналари битгач, иккинчи куйни бошлайдир. Ёлғиз ўзи ўқуйдир. Бунинг тароналарига келгач, яна ҳофизлар қўшулушуб айтадирлар. Мана шундай қилиб, «наср» буюғини ҳам битирадирлар-да, сўнгра ўйун (танс) куйлари (уфлар) бошланадир. Ўйунни ёлғиз чолғу билан-да, чолғу, қўшқ билан-да давом эттириш мумкиндир. Шуниси бор-ким, уфларда қўшқ бўлганда ҳам усулни икки-уч чирманда баравар сақлайдир.

УСУЛ

Юқорида умумшарқ муסיқасида усул рукнларининг (тан-тана-тананан) эканини кўрсатган эдик. Ўзбек хонларидан Субхонқули, Абдуллохон, Убайдуллохон замоналариде эзилган муסיқий китоблардан бошқа Навоий замонида эзилган Жомий «Рисола-й муסיқа»сигача, ҳам ундан бурун эзилган муסיқий китобларнинг ҳаммасида усул рукнлари деб (тан-тана-танан) ниқралар кўрсатиладир, ҳамда ҳақиқатдан, усул шудир. Бироқ бу кун бизнинг муסיқамизда усул рукнлари (тантана-тананан) эмас (бак-бака-бака-бум)дир.

«Хоразм муסיқий тарихчаси» эса бунинг ўрнида (тақ-тақ-тақтақуб) ниқраларини кўрсатадир. Бу айрилиқ мана шундай бўлуб, майдонга чиққан:

Усулнинг (тан-тана-танана) рукнлари, торли чолғуларини чертишдан чиққан «нағма»ларнинг нусхаси (копия)дир. Жуда уста ҳофизлар (ашулачилар) чолғусиз ўқуғанда усулни чирманда (доира) билан сақлаганлар. Шунда усулнинг бутун ниқраларини эмас, ҳар «зарбнинг бошидаги «т» ҳарфини ё охиридаги «н» ҳарфини кўрсатиб доирани чертганлар.

Торли чолғунинг қаттиқ товушига тўғри келганда доирани қаттиқ чертиб, «бак» чиқарган, юмшоқ товушига тўғри келганда доирани юмшоқ уруб, «бум» чиқарган, икки «бак» бир-бирига яқин келганда «бака» деганлар; икки «бак» бир-биридан узоқ, бироқ айрилмаган бўлганда «бакка» деганлар. Мана шундай қилиб, бор этилган (бак-бакка-бум) рукнлари майдонга келган усулнинг бир ўрнида бир чертиш замони қадар тўхтамоқ лозим эса, уруш белгиси (ж) қўйганлар. Бўни «ист» деб ўқуғанлар, (бака бум^ж бум) шаклида эзилган бир усулни (бака бум ист бака бум) деб ўқуйлар.

Баъзи эски муסיқий китобларда кўрганимиз «зарб-и асл» (туб чертиш) атамаси шул чирманда усулидан бошқа нараса бўлмаса керакдир. Демак, бизнинг букунгининг қисқартирилиб, доира билан кўрсатилганидир.

Ўзининг ҳақиқий усулдан қулайлиги, ҳам ҳофизлар (ашулачилар) имизнинг кўбрак чолғусиз ўқушга мажбур бўлганлари каби сабаблар билан бора-бора «бум-бак» усули умумийлашган, ҳақиқий усул бўлган (тан-танана) бутунлай унутилиб қолган. Ундан кейин торли чолғулар ҳам шунга эргаштирилган; куйларнинг нағмалари ҳам шунга кўра тартиб этилган. Куйлар шунга кўра боғланган бу кун шашмақомнинг мушқилотларидан ё насрларидан бир куйни танбур билан чалганимизда нағмалар ҳақиқий усул бўлган (тан-тананан) вазнида эмас, унинг қисқартирилгани бўлган (бум бак) вазнида эшитиладир.

Ўзбек муסיқасида бўлган «бум бак» (ёхуд Хевада бўлганн каби «губ тақ») усулнинг қайдан келиб чиққанини шу йўлда изоқ қилгандан сўнг, эмди бу усулнинг бизда бўлган турларини кўрсатайлик. Бизда йигирма тўрт турли усул бор:

1 — сарахбор усули: бум бак бум бакдир. Сарахбор усули бутун усулларнинг онаси, аслидир. Эски асарлар-

- 10 — биринчи тарона (саворий усулида)
- 11 — иккинчи тарона (чапандоз усулида)
- 12 — учинчи тарона (20-рақамдаги усулда)
- 13 — тўртинчи тарона (наср усулида)
- 14 — насл-и уззол (наср усулида)
- 15 — сипориш

(топириш демакдир, мақом қайси пардадан бошланган эса, нағмани яна шу пардага элтиб топиришмоқ учун чалинадур. Бу, сарахборнинг кичкина бир кесагидан бошқа бир нарса эмасдир. Усули сарахбор усулидадир).

III — Уфар (ўйун) буюғи

Уфар учун белгилли сон йўқдир. Устод мусиқийшунослар бир мақомнинг мушқилот ҳам наслрида бўлган куйларнинг ҳаммасини уфар усулида чаладилар, Шунинг учун мажлисининг истагига қараб, ўйун мажлисини давом этдира билладилар.

2 — Рост мақоми

I. Мушқилот буюғи

- 1 — тасниф (бунинг усули «бакка бум»дир)
- 2 — гардун (гардун усулида)
- 3 — мухаммас (мухаммас усулида)
- 4 — мухаммас-и ушшоқ
- 5 — мухаммас-и панжгоҳ (мухаммас усулида)
- 6 — сақийл-и вазмин
- 7 — сақийл-и раг-раг

(сақийл усулида)
«Хоразм тарихчаси»да бу мақомнинг мушқилотидан саналган бир мураббаъ, бир мухаммас-и феруз, бир мусаддас, бир мусаббаъ бор. Булар Хоразмдан бошқа жойда билинмагандир. Шунинг учун «шашмақом» ногаҳида йўқдир.

II — Наср буюғи

- 1 — сарахбор (сарахбор усулида)
- 2 — биринчи тарона (мухаммас усулида)
- 3 — иккинчи тарона (саворий усулида)
- 4 — учинчи тарона (чапандоз усулида)

- 5 — тўртинчи тарона (19-рақамли усулида)
- 6 — талқин-и ушшоқ (талқин усулида)
- 7 — бир тарона (наср усулида)
- 8 — насл-и ушшоқ (наср усулида)
- 9 — бир тарона (19-рақамдаги усулда)
- 10 — насл-и сабо (наср усулида)
- 11 — талқинча (талқин усулида «ист»сиз айланадир).
- 12 — сипориш

(«Бузрук» мақомида бу тўғрида ёздиқ)

Бундан сўнг уфар (ўйун) буюғи бошланадир. Уфар тўғрисида ҳам бузрук мақомининг охирида сўзлаган эдик.

3 — Наво мақоми

I — Мушқилот

- 1 — тасниф
- 2 — таржиъ (тасниф усулида)
- 3 — гардун (гардун усулида)
- 4 — нағма-йи ораз (тасниф усулида)
- 5 — мухаммас-и наво
- 6 — мухаммас-и баёт (мухаммас усулида)
- 7 — мухаммас-и Хусайний
- 8 — сақийл (сақийл усулида)

«Хоразм мусиқий тарихчаси»да навонинг мушқилотидан саналган «пешрав-и занжир» билан «сақийл-и ферузшоҳий», «нимсақийл» деган куйлар бордир.

II — насл

- 1 — сарахбор (ўз усулида)
- 2 — биринчи тарона (наср усулида)
- 3 — иккинчи тарона (саворий усулида)
- 4 — учинчи тарона (талқин усулида)
- 5 — талқин-и баёт (талқин усулида)
- 6 — бир тарона (талқин усулидан бошланиб, насл усулида битадир)
- 7 — насл-и баёт (насл усулида)
- 8 — биринчи тарона (19-рақамли усулда)
- 9 — иккинчи тарона (яна 19-рақамли усулда бўлуб, энг охирида насл усулига кирадир)

- 10 — насл-и ораз (насл усулида)
  - 11 — биринчи тарона (19-рақамли усулда)
  - 12 — иккинчи тарона (20-рақамли усулда)
  - 13 — учинчи тарона (талқин усулида бошланиб, охирида насл усулига кирадир)
  - 14 — насл-и Хусайний (насл усулида)
  - 15 — сипориш (сарахбор усулига қайтадир)
- Ундан кейин уфар (ўйун) буюғи бошланадир.

4 — Дугоҳ

1 — Мушкилот

- 1 — тасниф. Бунинг усулида умумий тасниф усулидан «бум*» йўқдур: бакка бум бум бак*
- 2 — пешрав* (тасниф усулида)
- 3 — таржиъ (яна тасниф усулида)
- 4 — гардун (гардун усулида)
- 5 — самобий (самобий усулида)
- 6 — мухаммас-и дугоҳ
- 7 — мухаммас-и чоргоҳ
- 8 — мухаммас-и Ҳожи Хўжа
- 9 — мухаммас-и чорсархона
- 10 — сақийл-и ошиқулло (сақийл усулида)

«Тарихча»да булардан бошқа яна икки «пешрав», бир «зарбу-л-фатҳ», «сақийл-и ферузошохий» яна бир «мухаммас-и дугоҳ», «фохтозарб» деган куйлар бор.

II — Наср буюғи

- 1 — сарахбор (сарахбор усулида)
- 2 — биринчи тарона (саворий усулида)
- 3 — иккинчи тарона
- 4 — учинчи тарона (18-рақамли усулда)
- 5 — тўртинчи тарона
- 6 — бешинчи тарона
- 7 — олтинчи тарона (19-рақамли усулда)
- 8 — еттинчи тарона
- 9 — саккизинчи тарона (талқин усулида)
- 10 — талқин-и чоргоҳ (талқин усулида)

* Бу иккинчи таснифдан бошқа нарса эмасдир. Шашмақом нотасида бунинг гардундан сўнгра ёзиш тўғри бўлмаган.

- 11 — бир тарона (насл усулида)
- 12 — насл-и чоргоҳ (насл усулида)
- 13 — биринчи тарона (саворий усулида)
- 14 — иккинчи тарона (19-рақамли усулда)
- 15 — учинчи тарона (чапандоз усулида)
- 16 — тўртинчи тарона

(чапандоз усулида «ист»-сиз чалинадир-да, охирида насл усулига айлантириб, «ораз»га ўтилади)

- 17 — ораз (насл усулида)
  - 18 — биринчи тарона (19-рақамли усулда)
  - 19 — иккинчи тарона (21-рақамли усулда)
  - 20 — учинчи тарона (талқин усулида)
  - 21 — тўртинчи тарона (19-рақамли усулда бошланиб, охирида насл усулига кирадир)
  - 22 — насл-и Хусайний (насл усулида)
  - 23 — биринчи тарона (саворий усулида)
  - 24 — иккинчи тарона (19-рақамли усулда)
  - 25 — сипориш (сарахбор усулида)
- Ундан кейин уфар (ўйун) қисми бошланадир.

5 — Сегоҳ мақоми

1 — Мушкилот

- 1 — тасниф
- 2 — таржиъ
- 3 — хафиф
- 4 — гардун (гардун усулида)
- 5 — мухаммас-и сегоҳ
- 6 — мухаммас-и ажам (мухаммас усулида)
- 7 — мухаммас-и Мирзаҳаким (мухаммас усулида)
- 8 — сақийл-и бастанигор (сақийл усулида)

«Тарихча»да булардан бошқа бир «сақийл-и ферузошохий», «сеусул», «чорусул» деган куйлар бор.

* Бухорода «хафиф» ҳам тасниф усулида чалинадир. «Хоразм тарихчаси»да хафиф усули мана бундайдир: Бака бака бум бум бака бака бум бум бака бака бум бум бака. Умуманарқ мусиқий-сида хафиф исми айрича бир усул борлигини назарда тутсақ, «тарихча»да ёзилганнинг тўғрилиги лозим келади.

II — Наср буюғи

- 1 — сарахбор (сарахбор усулида)
- 2 — биринчи тарона (20-рақамли усулда)
- 3 — иккинчи тарона } (18-рақамли усулда)
- 4 — үчинчи тарона } (суворий усулида)
- 5 — түртинчи тарона (19-рақамли усулда)
- 6 — бешинчи тарона } «—————»
- 7 — олтинчи тарона (талқин усулида)
- 8 — талқин-и сегоҳ (наср усулида)
- 9 — бир тарона } (наср усулида)
- 10 — наср-и сегоҳ } (наср усулида)
- 11 — наср-и хоро } (суворий усулида)
- 12 — биринчи тарона (талқин усулида)
- 13 — иккинчи тарона (20-рақамли усулда)
- 14 — үчинчи тарона } (яна шул 20-рақамли
- 15 — түртинчи тарона } усулда чалиниб, охирида
- 16 — наср-и ажам } наср усулига айлантири-
- 17 — биринчи тарона } ладир)
- 18 — иккинчи тарона } (наср усулида)
- 19 — сипориш (сарахбор усулида) } (чапандоз усулида)
- Бундан кейин уфар (ўйун) қисми бошланадир.

6 — Ироқ мақоми

1 — Мушкелот

- 1 — тасниф } (тасниф усулида)
- 2 — таржиъ } (чанбар усулида)
- 3 — чанбар } (чанбар усулида)
- 4 — фарфар } (мухаммас усулида)
- 5 — мухаммас-и ироқ } (сақийл-и ироқ
- 6 — сақийл-и ироқ } (сақийл усулида)
- 7 — сақийл-и ферузшоҳий } (сақийл-и калон
- 8 — сақийл-и калон

«Тарихча»да икки «мухаммас-и ферузшоҳий», икки «сеусул», бир «нақш-и ироқ» деган куйлар кўрсатилади.

II — Наср буюғи

- 1 — сарахбор-и ироқ } (сарахбор усулида)
- 2 — биринчи тарона } (суворий усулида)
- 3 — иккинчи тарона } (18-рақамли усулда)
- 4 — үчинчи тарона } (19-рақамли усулда)
- 5 — түртинчи тарона } (наср усулида)
- 6 — бешинчи тарона } (наср-и мухаййар
- 7 — олтинчи тарона } (19-рақамли усулда)
- 8 — наср-и мухаййар } (суворий усулида)
- 9 — биринчи тарона (саворий усулида)
- 10 — иккинчи тарона } (19-рақамли усулда)
- 11 — үчинчи тарона } (19-рақамли усулда)
- 12 — түртинчи тарона } (сипориш
- 13 — сипориш (сарахбор усулида)

Мундан кейин уфар (ўйун) қисми бошланадир.
Тарона:

Юқорида ҳар бир мақомнинг наср буюғида бир кўб «тарона»ларга учрадиқ, булар нимадир? Ҳар бир мақомда асосий куй сарахбор, талқин ҳам насрdir.

Масалан, рост мақомнинг наср буюғида асос куйлар 1) сарахбор, 2) талқин-и ушшоқ, 3) наср-и ушшоқ, 4) наср-и сабо, 5) талқинча куйларидан иборатдир. Булардан ҳар бирини бир ҳофиз ўқуйдир. Булар орасидаги тароналар асосий куйлар саналмайди. Тарона мажлислаги бутун ҳофизларнинг қўшилиши билан ўқулади.

Бир асос куйни битириб, иккинчи асос куйнинг парда ҳам усулига ўтушда бир бошқалиқ дарров сезиладир. Биринчи куйнинг парда ҳам усулидан иккинчи куйнинг парда ҳам усулига (ҳеч бир бошқалиқ сездирмасдан) ўтмак учун, ҳам асос куйни ўқуғандаги «бир турли»ликдан тингловчиларни қўтқармоқ учун асос куйлар орасига кичкина парчалар қўйганлар-да, уларни тарона атаганлар.

Сипориш: Ҳар мақомнинг охирида бир «сипориш» бор. Ҳар мақомнинг «сарахбори» қайси пардадан бошланса, шул мақомнинг ўз пардаси шудир. Мақом бутун ижро этилгандан (чалинғандан) сўнг яна шу сарахборга қайтарилади, сарахборнинг кичкинагина бир парчаси чалиниб, куй шул мақомнинг ўз пардасига топирилади. Мана шу «сипориш» демакдир.

Шашмақомнинг айрича шуъбачалари бор. Бу шуъба-ча мақомлар билан бирга эмас, айрича ижро этиладир (чалинадир), бироқ булардан ҳар бири бир мақомнинг пардасидан бошланиб, шунга ўшаб юргани учун, шул мақомнинг шуъбачаси саналадир. Шу шуъбачаларнинг ҳаммаси ашулалидир.

Бузрук мақомининг шуъбачалари

- I савт-и сарвиноз (савт усулида)
талқин (талқин усулида)
қошғарча (қошғарча усулида)
соқийнома (ўз усулида)
уфар (ўз усулида)
мўғулча (савт усулида)
талқин (ўз усулида)
уфар (ўз усулида)
III дутор ироқи (бакка бум бум бак* бум)
талқин
тушурма
талқин
уфар
бебокча (уфар усулида)
сийнахарош (сарахбор усулида)
талқин (ўз усулида)
қошғарча (ўз усулида)
уфар (ўз усулида)
V рок (талқин усулида)
рок тушурмаси* (бум бака бум бака бум бак)

Рост мақомининг шуъбачалари

- I — савт-и ушшоқ } усуллари юқоридаги кабидир,
талқин }
қошғарча } бундан кейин усуллари кўрсат-
соқийнома } маймиз. Ўзидан англашилади.
уфар }

* «Рок» сўзи Ҳиндистондан келгандир, ҳинд мусиқий атамалари-дандир. Ферғона хони Амир Умархоннинг шу шеърида:

Амир ашъорини ҳар хушнаво мутриб-ки, ёд этди,

Қамол шавқидин савтнин ранг-и «рок»а дўндирди

деб, рок қуйдан хабар берилган «Рок» куйининг жуда ҳам янги нарса бўлмагани шундан англашилади. Бироқ «рок» тушурмаси ян-гидир, милодий (1900)ларда Бухорода вафот эткан Шоҳимардонку-ли отли бир мусиқийшуноснинг асаридир.

- II — савт-и сабо
талқин
қошғарча
соқийнома
уфар

«Наво» мақомининг шуъбачалари

- I — савт-и наво
(Савт-и калон ҳам дейиладир).
талқин
қошғарча
соқийнома
уфар
II — наво мўғулчаси
талқин
уфар
III — Қариймқулбек мўғулчаси
талқин
нимчўпоний
талқин
уфар
IV — наво мустазоди (муస్తазод усули «бум бак бум бак*»дир)
талқин
уфар

Дугоҳ мақомининг шуъбачалари

- I — савт-и чоргоҳ биринчи (бака бак бум бум бак усулида)
савт-и чоргоҳ иккинчи (умум савтлар усулида)
талқин
қошғарча
соқийнома
уфар
II — дугоҳ мўғулчаси
қаландарий
самандарий
талқин
уфар
III — сарахбор-и оромижон (сарахбор усулида)
оромижон (бум бак бака бум бак*)
уфар

IV — хуноб
талқин
уфар

Сегоҳ мақомининг шуъбачалари

- I — савт-и Жалолӣ
талқин
кошғарча
соқийнома
Уфар*
- II — сегоҳ мўғулчаси
талқин
уфар
- III — сегоҳ мустазоди
талқин
уфар
- IV — Гирёнқозоқ
талқин
талқин
уфар

(талқин усулида)

Ироқ мақомининг шуъбачалари

- I — Муҳаййар савти
талқин
кошғарча
соқийнома
уфар
ироқнинг катта уфари

Булардан бошқа «эл куйлари» ёхуд «термалар» уя-
вони билан сонсиз, сўнгсиз куйлар бор. Булар шашма-
қом байроғи остига кирмайлар.

Ҳатто унинг усуллариға ҳам кўбрак бўйунсунмоқ ис-
тамайдирлар. Шундай бўлса ҳам, уларнинг муסיқийча
эътиборлари тушмайди, балки кўтарилади. Эл адаби-
ётимиздан тизим қисмининг аруз усулиға бўйунсунмай
ўз йўли билан борғани каби, эл куйларимиз ҳам шашма-
қом усулиға бўйунсунмай ўз йўли билан юрган, ҳам юр-
моқдадир. Орадағи айирма шулғинадир: эл тизимлари-
и

* Сегоҳ мақомида савт шуъбачаси йўқ эди. Машхур муסיқачи
«Ота Жалол» томонидан меним ташвиқим билан 1922-чи йилда
басталанган эди.

нинг йўли, ўлчови букун бизга маълумдир, «бармоқ ваз-
ни» аталган бир ўлчов билан юради. Бешлик, еттилик,
тўққузлик, ўн бирлик... каби турли шакллари бордир.
Эл куйларимизнинг эса қандай бир йўл билан басталан-
гани тўғрисида ҳануз текширишлар бўлмаган, бу тўғри-
да маълумотимиз йўқдир. Оврўпо муסיқий назариянинг
жуذا яхши билгучи ўзбек муסיқийшунослари етишиб, эл
адабиётимиз, эл ашулаларимиз тўғрисида текширишлар
биз учун ҳам, Оврўпо муסיқаси учун ҳам янги бир дунё
очиingan бўлар эди. Ҳар ҳолда биз мана шуларни кутуб
қоламин-да, эл куйларимиздан букун машхур бўлганла-
рининг огларинингизга қаторлаб ўтамыз:

Ғулом Зафарий, М. Юнус ўртоқларнинг ғайрати би-
лан йиғилиб, 1925-йилда Ўзбек Давлат нашрийи томо-
нидан Тошкентда бостирилган «Эл ашулалари» отли ки-
тобчада куйларимизнинг шу огларини кўрамыз:

«Бегижон укам», «Ёрларим» отли уч-тўрт куй, «Бо-
ролмадим», «Алпомишим», «Яллама-ёрим», «Додимға
ет», «Ғайро-ғайро», «Реза», «Ўртоқ», «Омон», «Гул ло-
ла», «Қўнжон», «Нор», «Гулёр», «Дўст-дўст», «Аль-
амон», «Анорхон ёрим», «Алла алиёр алла», «Қошғарча»,
«Чиройлик», «Қани-қани», «Қизғина», «Маллахон», «Гул
уйун», «Қизил гул», «Чаманда гул», «Бодом қобоқ»,
«Олма-анор», «Яланг даврон», «Хой менинг ёримсан»,
«Дўст худойим», «Омон-омон», «Ёр-ёр»...

Бу исмлар куйларнинг оҳанги, вазни, пардаси билан
муносабатли эмас. Ҳар куйда ўқулатурган ашуланинг
жонли бир сўзи ё бир жумласи шу куйнинг исми бўлган,
ё шу куйда ўқулатурган ашула кимга бағишланган эса,
шу кишининг исми куйнинг исми бўлади. Юқоридаги
куйлардан «Омон ёр» куйининг ашуласида «нақорат»,
«Севган ёринг мен бўламан Омон ёр» мисрасидир. Бу-
нинг энг жонли сўзи «Омон ёр»дир.

«Маллахон», «Қўнжон» деган кишиларга бағишланган,
шу кишиларнинг исмлари бу куйларга тақалган.

Бундан бошқа:

«Дегма», «Тўлқин», «Қалъабанди», «Чорпот-и оразе-и
Урганч», «Қўшчино», «Қўйлақчан», «Нарзу», «Эшбой»,
«Гирёнқозоқ», «Абдурахмон беги», «Жунайдийхон»,
«Сарбозий», «Сотлиқ» («Кўчабоғ» ҳам дейилади), «Ро-
ҳат» каби жуذا кўп куйларимиз бор. Булардан ҳар бири-
нинг икки-уч тушурмаси, уфари ҳам бўлади. Булардан
«Гирёнқозоқ» куйи бундан 50—60 йил бурун «боласи
ўлган қозоқ хотининг тиззасига уруб, секингина йиғла-

шини тасвир қилиб боғланган экан. «Абдурахмонбеги» куйи 1895-нчи йилларда вафот эткан шахрисабзлик Абдурахмонбек томонидан боғланган эмиш. «Жунайдий-хон» куйи ҳам 1875 нчи йилларда вафот этган шахрисабзлик Жунайдийнинг асари эмиш. Тошкент мусиқачилари томонидан чалинадирган «Роҳат» куйи эса Шашмақомдан «рост» мақомининг «ушшоқ» куйидан сўнг келган тароналарнинг биринчисидан бошқа нарса эмасдир. Эътироф қиламан: эл куйларимиз тўғрисида бу қадар оз гапириш кулунчдир, бироқ бундан ортиқ гапириш қўлдан келмайдир. Эл куйларимизни текширмак, ҳайъатлар белгиламак, уларнинг ўз оҳангларини бузмасдан нотага олдирмоқ илмий марказимиз билан унинг устида турган Маориф Комиссарлигимиздан кутулган улур хизматлар эканини арёз қилгандан кейин, биз энди чоғула-римиз тўғрисида маълумот беришга киришамиз.

ТАНБУР

Бурунги мусиқий китобларимиз «танбур» сўзини «тунбура» шаклида ёзадирлар-да, аслида юнонча сўз эканини сўзлайдирлар.

Бу чоғунинг чиндан-да юнондан келиб-келмаганини биз томондан текшириш мумкин бўлмади. Бироқ бу чоғунинг шарқда жуда эски бир нарса экани маълумдир. Машҳур Наср-и Сайёрийнинг Хуросон волиийлиги замонида Хуросондан Шом шахрига «тунбур»лар, «барбат»лар истранилгани «Равзату-с-сафо»да хабар берилган*. Ўрта Осиё халқлари орасида «дўнбра» аталган бир чоғу бор. Тори иккитадир. Ўзи бу кунги бизнинг дуторимиздан кичкина, пардалари ҳам ундан оздир. «Тунбур», «тунбура», «дўнбра» сўзларининг биргина сўз эканида шубҳа йўқ. Мана шу маълумотга таяниб, эскидан борлиги хабар этилган «танбур» — «тунбура»нинг бу кунги «дўнбра»нинг худди ўзи ё шунга яқин бир нарса эканига, яъни бу кунги бизнинг танбуримизнинг икки торли, ибтидоий бир шакли бўлганига ҳукм этилса, янглиш бўлмайди. Ҳижрий ўнинчи асрда ўткан Ҳофиз Дарвеш Алий Чангий томонидан «танбурнинг бурун замонларда икки торли бўлгани, сўнгра Ҳусайн Бойқаро замонида Маҳмуд

* Валид ибни Язид Умавий Наср-и Сайёрга барбатлар-у танбурлар ва Хуросонда бўладиган турли созлардан ўзи билан олиб келиши керак, деган мазмунда фармойиш юборди (Равзату-с-сафо, 3-жилд, 122-саҳифа).

Шайбоний отли бир мусиқийшуноснинг унга бир тор ортидиргани» тўғрисида берилган хабар эса юқоридаги фикрларимизнинг кучини ортидирган бўлади.

Бизнинг чоғуларимизнинг энг каттаси танбурдир. «Шашмақом» куйлари танбурдагина ижро этиладир. Танбур тут ёғочдан йасаладир. Сопи, кичгинасида саккиз дециметр, каттасида тўққиз дециметрдир. Косаси каттасида 13×32 сантиметр, кичгинасида 10×29 сантиметр бўлади. Косанинг юзини тут ёғочидан юққанига бир тахта билан қоплайдирлар. Бироқ бу тахтани пишиб, туси қайтқанча оловга тутадирлар; қизариб, туси қайтқандан сўнг, косага ёпиштирадирлар. Танбурнинг сариқ симдап уч тори бўлади. Ўрта торининг икки ён торидан озгина йўғон бўлуши матлубдир.

Танбурнинг йигирма пардаси бор. Бундан ўн олтита-си танбурнинг солига белбоғ каби ўралган ичак билан кўрсатиладир. Тўрттаси эса, косанинг сопқа ёпишқан ўр-нидан бошлаб танбур юзига ёпиштирилган «хас» билан кўрсатиладир. Пардани кўрсаткучи ичак белбоғнинг қай-лин-ингичкалиги танбурнинг катта-кичиклигига қарай-дир. Танбурнинг сопидаги ўн олти парда асл парда са-налиб, коса юзидан тўрт парда эса, «хас парда» атала-дир. Танбурларнинг баъзисида ўн саккиз парда кўрсатиладир, бироқ булардан ҳам истанилганда яна ик-ки «хас парда» товуши чиқармоқ мумкиндир.

Усмонли мусиқийшуносларлап Қонтемир ўғли усмон-ли танбурларнинг ўттуз уч пардалик эканини ёзадир. Булардан ўн олтинчи «тамом парда»лар, ўн еттинчи «нотамом парда»лар атайдир. «Нотамом парда»ларнинг ўрунларини «тамом парда»ларнинг ораларида кўрсата-дир. Шарқ мусиқийсида пардалар тақсимооти тўғрисида Жомийнинг «Мусиқий рисола»сидан юқорида кўчиргани-миз маълумот Қонтемир ўғлининг парда тақсимолига тўғри келади. Чунки Жомий ҳам тор ўрнида қабул қил-гани чизикнинг юқори ярмидан ўн етти «бам» товуши пардаси, тубан ярмидан ўн етти «зер» товуши пардаси чиқарилиб, булардан биртасининг ҳисобга олинмаганин кўрсатган эди. Икки йўла ўн етти ўттуз тўрт бўлади, бундан биртаси ҳисобга олинмаса, ўттуз уч қоладир-ким, Қонтемир ўғлининг ҳам дегани шудир. Бизнинг танбур-нинг пардаси ўн олтига бўлса ҳам, эски танбурчилари-миз шашмақом куйларидан бирини чалганда орасида парда ораларини босадирлар. Ва буларнинг «миён пар-да»лари ҳалиги «нотамом» пардалар билан муносабатли бўлса керак.

МИЗРОБ

Танбурни уч турли мизроб қиладирлар: биринчиси «рост мизроб»дир-ким, рост мақомига оид куйлар шу мизробда чалинади. «Рост» мизробида икки ён торнинг товушлари тенг бўлуб, ўрта торнинг, учинчи пардага босилган ҳолда товуш, икки ён торнинг озод (ҳеч пардага босилмаган ҳолдаги) товушлари билан тенглашади.

Иккинчиси «наво мизроб»дир-ким, наво мақомига оид куйлар шунда чалинади. Наво мизробида икки ён торнинг товушлари тенг бўлуб, ўрта торнинг олтинчи пардадан товуши икки ён торнинг овоз товушларига тенглашади.

Учинчиси «сегоҳ мизроб»дир-ким, Сегоҳ, Ироқ, Бузрук ҳам Дугоҳ мақомларига оид куйлар шунда чалинади. Бу мизробда икки ён торнинг товушлари тенг бўлуб, ўрта торнинг тўртинчи пардадан товуши уларнинг озод товушларига тенглашади.

Танбур кичик бўлса, унинг хараки тубидан юқори томон уч бармоқ қадар: катта эса, тўрт бармоқ қадар узоқлиқда туради. Мана шундай қилиб, танбурнинг мизробини тузаткандан кейин сўл қўлнинг бармоқлари танбурнинг ўнг томонидаги тори устидан пардаларни босадир, ўнг қўлнинг бир бармоғи билан харақдан юқори, «хас парда»га яқин бир жойдан, ҳалиги парда узра босилган тор чертилади. Танбур чалмоқ учун бармоққа маъдандан ясалган бир тирноқ ўтказилади. Бурунги танбурчиларимизнинг энг усталари буни қабул қилмайдирлар. Ўз тирноқларини узунайтиб юруб, шу билан чаладирлар, табиий тирноқ билан чалгандаги танбур товуши ясама тирноқ билан чалгандаги танбур товуши ясама тирноқ билан чалингандаги товушга кўра соф чиқади. Деб даъво қиладирлар. Ота Ғиёс шул фикрдадир, ҳам ўзи табиий тирноғи билан танбур чалади. Унинг танбур чалишини кўрганлар ҳалиги даъвосини қабул этишга мажбур бўладир.

ДУТОР

Дутор чалиш танбур чалишга қараганда энгил бўлгани учун бу чолғу халқ орасида танбурга кўра кўбрак чалинади. Бунинг дастаси 7,0—7,5 дециметрча бўлуб, косаси 2,0×4,5 гачадир. Пардаси баъзи ўрунларда ўн уч,

баъзи ўрунларда ўн тўрттадир. Пардаларнинг озлиги учундир-ким, мақом куйлари дутор билан чалинмайдир, чалинмоқ мажбуриятида қолинса, куйнинг пардаларини ўзгартиб, дуторда бўлган пардаларга қаратиб чалинади. Шашмақомнинг юқорида кўрсатганимиз шуъбачаларини, уфарларини ҳамда бутун эл куйларини дутор билан чалиш мумкиндир. Дуторнинг хараки жуда паст бўлгани учун кўб дуторчиларимиз чалган вақтда қўлларини тахтага тегизиб дуторнинг мазасини қочиради. Бу кунларда бизнинг энг машҳур дуторчимиз самарқандлик Ҳожи Абдулазиз қўлини тахтага урмай чалгани учун унинг дутори ҳавас билан тингланади.

РУБОБ

Ёзувчиси маълум бўлмаган бир «мусиқий тарих»сида рубобнинг султон Муҳаммад Хоразмшоҳ томонидан Хоразмда пайдо бўлгани ёзилади. Бу-китобни кўрганим кун мен ҳам шунга ишонган эдим. Бироқ йигирманчи йилларда Ҳиндистондан келтирганим «Соранг» исмли бир чолғунинг рубобга жуда ўхшашлиги мени шоширган эди. Сўнгралари қўлимга тушган Дарвеш Алий «Рисола-йи мусиқий»сида бу чолғунинг Балхда ясалгани, Муҳаммад Хоразмшоҳ замонида Хоразмда ривож топгани кўрсатилади. Бу чолғунинг гавдасини тўрт асос қисмга бўлмак мумкиндир: қорин, кўкрак, бўйун, бош қорин, кўкрак ҳам бўйун қисмларининг учаласи бир бўлак тут ёғочидан «қазма» йўли билан ясалади. Бош сўнгра ясашиб, сопга ёпиштирилади. Рубобнинг қорни билан кўкраги 2,5 сантиметрлик бўғоз билан бир-бирига боғланмиш икки чуқур идишга ўхшайди. Қорин ҳам бўғознинг усти кийик ё эчки териси билан қопланади. Кўкрак билан бўйуннинг устини эса, ингичка тахта билан қоплайди. Қориннинг бўйи 21 сантиметр, эни 18 сантиметр, кўкракнинг бўйи 28 сантиметр, эни қоринга томон 10 сантиметр, бўйунга томон 5 сантиметр бўладур. Хараки тубдан тўрт бармоқ юқорида туради. Ичакдан ясалган беш тори бор-ким, «скрипка» торларига ўхшаб, йўгонликда фарқлидир. Бундан бошқа ўн иккита «тор ости» торлари бор. Булар танбур симиландир. Чолғучи рубоб чалганда буларни чертмайди, буларнинг хизмати асл торларга чертиш таъсири билан титраб, асл тор товушига ўзларининг мунгли, титрак товушларини қўшмоқдир.

Энг эски турк чолғусидир. Құбузнинг гавдаси бир қуйруқ, бир чаноқ, бир соп бир-да бошдан иборатдир. Қуйруғининг усти қалин тери билан қопланадир; чаноғининг усти очиқ қоладир. Қуйруқ билан чаноқнинг узунлиги соп билан бошнинг узунлигига баробардир. Құбузнинг иккита тори бўладир, ҳар тори бир тўплам қилдан иборатдир-ким, от қуйруғидан олинадир. Биринчи торининг қиллари иккинчиникидан оздир. Туркларнинг ибтидоий замон шоирлари бўлган бахшилар — ўзонларнинг чолғулари қўбуз эди.

«Девон-ул-луғот» каби эски турк луғатида «қўбуз», «қўбузламоқ» каби сўзлар бўлганидек, Навоий, Лутфий, Мирҳайдар Мажзуб каби кўб Чигатой шоирларининг асарларида ҳам «қўбуз» исмига учрамоқ мумкиндир. (Хофиз Дарвеш Алиининг мусиқий рисоласида қўбузнинг Элхонийлардан султон Увайс Жалойир замонда «ўзон» исмли чолғудан фойдаланиб йасалгани тўғрисида маълумот бермак учун шундай бир афсона ёзиладур: Тарихда келтирилиптир-ким, Ўғуз эли тўқсон етти қабилга эрди. Уларнинг орасида бир неча нодир нарса кечмиштур. Подшоҳлардан уч нафари — бири Оқхон, бири Қорахон, бири Бойандурхон. Оқхон ошхонасида ҳар кун тўқсон ман туз ишлатилар ва етмас эрди, дейдилар. Алилардан тўрт тан ўткан: бири Бўғди Замон, бири Солуқазон, бири Шоҳ Боқий, бири Етим Ғузон.

Дейдилар-ким, Бўғди Замон келини туфайли Етим Ғузоннинг қардошини ўлдуруптур. Ота Қурқут Етим Ғузонни озгина анжом билан бир тўқайга йашириптир. Унга Отанинг назари тушқач, ул алп бўлуб, хуруж қилди. Бўғди Замон унинг овозасини эшитиб, унга қарши отланиб унинг ишини тамом қилмоқчи бўлди. Худой таборака ва таъоло ноҳақни истамади. Дейдилар-ким, водий ўртасида йилқи йўлиқиптур. Етим Ғузон салобатидан бутун сахро-йу тоғ симоб тоғора каби титраб турган бир кишини кўруп-тур. Кўнглида «менинг қардошимни ўлтурган шу бўлса керак», дептур. Ул «Бу йилқи Етим Ғузонники» деб жавоб қилиптир. Ул «Етим Ғузон қайу ердадур», деб сўраптир. «Бугун ўн кундир-ким, тоғдин йиқилиб бир оёғи синди, балки ўлгандур» дептур.

Бўғди Замон «мен анн ўлдирмак учун келиб эрдим, тоғдин йиқилган бўлса, ўзи қасосин топиптир, мен не

учун борур-мен», дептур ва «бу йилқидин бирини бергил, мен уни еб кетайин», дептур. Дерларким, Етим бир тойни анга ташлади. Бу ташлашдан анинг кўнгли олинди ва ул отни олиб бир ямлади. «Бу менга ҳеч нарса бўлмади, яна бирини бер, лунжим тўлсун», деди. Ул «менга тегишлисн мана шу бир той эрди, ани бердим, ўзгасини бера олмас-мен», деди. Ул ғазабга келиб фарйод чекти. Анинг фарйодининг униндин йилқининг бари анинг олдиға йиғилди ва ул йилқини олдиға солиб, келган йўлиға қараб кетти. Етим ҳайрон бўлуб қолди. Онасининг олдиға борди ва бу сирли ҳолни анига баён этти. Онаси «қардошингни ўлтурган киши ўшул», деди: «Қўрқма, бир ўқ била анинг ишини тўғурла. Бу ердин қайтқанда ухлағай. Агар уйқуда анинг ишини қилсанг, яхши, йўқса мингта жойинг бўлса, бирини ҳам сақлаб қола олмас-сен». Етим анинг йўлуға тушуб, пайдо бўлганча юрди ва кўрди-ким, онаси дегандек уйқуда экан. Ўқни камонга тортиб, оёғини учурди. Бўғди Замон уйғонди ва «пашша чақди», деб ўйлади. Ўзича гижиниб, «бу ерда ёмон пашшалар бор экан, ухлагани қўймапти», деди ва уйқуга кетти. Етим кўрди-ки, анинг аҳволидан хабари йўқ, яна бир ўқни камонга солиб, иккинчи оёғини учурди. Бўғди Замон уйғонди, қараса икки сонидан жудо бўлуптур. Бўғди Замон «Бу етим Ғузоннинг иши бўлса керак», деди. Етим ўзини кўрсатти. Бўғди Замон қараса, ўшул йилқибон экан. Содоққа қўл солиб, бир ўқни камондан Етим томонға отти. Етим ўзини тош орқасига олди. Анинг ўқи тошқа тегиб ўт чақнади ва даштка тушуб, бутун дашт куйди. Етим титраб, «худоға шукрим, менга ўт тегмади. алҳазар, алҳазар, алҳазар», деди. Етим яна ўзини кўрсатти. Бўғди Замон кўрди-ки, унинг ўқи ғанимга тегмаптир, яна садоққа қўл солиб, ўзининг ўзонини чикарди ва ани чалиб, ўз аҳволини ўзон нағмаси билан Етимга арз қилиб, «менинг ишимни қилдинг, қардошининг қонини мендин олдинг, энди икки иш қилгил: Аввал менинг бошимнинг терисини шилиб, тўнғиз бошиға торт ва менинг ичагимни кесиб олиб, белинга боғла, менингдек алий бўлғунг», дептур. Ўлгандин сўнг анинг васиййатин бажармоқчи эди, кўнглига, «бу мени алдаган бўлмасун», деган ўй келди. Ўшул ерда тўрган тошқа анинг бош терисини тортти. ичагини чинор дарахтиға ўради ва ётиб ухлади. Озгина фурсат ўтмай, ажиб бир овоз эшитилди. Туруб қараса, анинг бош териси тортилган ўшул тош урноқ-

қа айланиптур, ичаги дарахтни майдалап ташлаптур. Ул таажжубланиб, Бўгди Замоннинг уйига борди ва янгасини қўлга киритиб, ўғуз орасида тўй қилди ва бу қардошининг тахтига ўлтурди. Аммо дерларким, Бўгди Замондин тўрт яшар бир ўғул қолиб эрди. Ушбу тўйда анга бир қўй почаси тегиб эрди. Қараса онасининг қўйнида бир киши ухлаб ётиптур. Онасидан «Бу ким?», деб сўради. Онаси «бу ўшул отангни ўлдириб, мени олған киши», деди. Тўрт яшар болани ғазаб тутти ва анинг бошига чопиб бориб, ўшул почани Етимнинг бошига урди. Анинг миясини бурнидан оқизиб тушурди ва отасининг қонини олди.

Қизлардан икки аял ўтмиш. Сарилиқ Тўнлуқ... (нуқталарнинг жойи ўқулмади). Яна бири Барчин Силиқ. Дерлар-ким, Сарилиқ Тўнлуқнинг йилқиси бир қудуқ бошига келганда аларни сугормоққа бирор нарса топилмаптур. Шунда ўзининг тўнини қудуқ ичига солиб олиб, сиққан экан, шу қадар сув тушипти-ким, беш юз йилқи қонди.

Бунинг ўғуз турклари орасида бир замон машхур бўлган «Дада Курқут» достонининг ҳижрий ўн биринчи асрда бизнинг орамиздаги бошқа бир шакли эканида шубҳа йўқдир.

Афсонанинг охиридаги аял қизлардан Барчин Силиқ Ғози Олим томонидан кўчирилган Алпомиш достонидаги Барчиной бўлса керак. Сариг Тўнлуқни била оломадим. Ҳофиз Дарвеш Алий ҳалиги афсонани ёзгандан сўнг шундай бир натижа чиқарадир: Бу ҳикоятдан мақсадимиз шудир-ким, «ўзон» бир чолғудир. Ҳар вақт уни ёнларида ташийдирлар. Бир-бирлари ила гапиришмакчи бўлганда бошлаб «ўзон»ни чалиб, сўнгра гапларини айтадирлар, ўзон чалишни билмаган кишини «сен ёлғончисен», деб шаҳардан қувадилар.

Мана бу чолғу улар орасида шунча муътабардир. Султон Увайс Жалойир замонида «қўбуз» мана шу ўзондан олинғандир.

Холбуки «ўзон»нинг чолғу исми эмас, қўбуз чалган кишининг исми бўлганига бу кун шубҳамиз йўқдир. Чингатай туркларининг «бахши» деганларига «ўзон» дер эканлар. Шунинг учун Ҳофиз Дарвеш Алийнинг «қўбузни Султон Увайс замонида «ўзон»дан олдилар» деган иборасини «қўбуз, чолғучилари орасида эл чолғучилари бўлган бахшилар — ўзонлар томонидан киргизилиб қолдирилган» шаклидагина қабул этмак мумкин). (Фитрат асл Форсий матни келтирган. Биз, но-

ширлар, китобхонга ўзбекчалаштириб бердик). Қўбуз-ни ёй билан чаладирлар. Товуши жуда мунглидир. Танбур билан қўшулганда ёнқи бир таъсири бор.

ЧАНГ.

Бирга қўюлган икки ингичка чўп ё қамиш билан чалинадир. Ўн икки қатор тери бор, ҳар қаторида учтадан тор бўлади. Торли чолғуларнинг ҳаммасига қўшулади. Жонли бир товуши бор.

ҒИЖЖАК

Бу ҳам ёй билан чалинадир. Чаноғи Ҳиндистон жавзидир. Тут ёғочидан, маъдандан ҳам ясалса бўлади. Сопи 40—42 сантиметр қадар узунликда бир ёғочдир. Чаноқдан тубан 20—23 сантиметр қадар узунлиқда бир темир қуйруғи бор.

Чаноғи қалин тери билан қопланадир. Харақ, бутун чолғуларга тескари, чаноқнинг юқори томониға қўйиладир. Тори учтадир. Ҳофиз Дарвеш Алий ўз риволасида ғижжак товушининг қулоққа ёлмаганин ёзгадир-ким, бу кун ҳам бу ҳақда бундан ортиқ сўйлаб бўлмайдир.

НАЙ

«Най» қамиш маъносида форсийча бир сўздир. Бизда биринж ё бақирдан¹⁰ ясаладир. 32—34 сантиметр узунлигида бўлуб, етти еридан тешилгандир. Тешиклардан биртаси юқори томонда, олтитаси қуйи томондадир. Юқори томондаги тешикка оғиз қўюб, пуфлайдирлар. Қуйи томондаги тешикларни бармоқ билан ёпиб-очиб, пардаларни кўрсатадирлар. Икки най бир рубобнинг қўшулуб чалиши жуда чиройлик чиқади.

ҚУШНАЙ

Фикримизча бизда чолғуларнинг энг ибтидоийси «қўшнай»дир. Бу кун орадан чиқмоқ узарадир. Жуда ёнқи бир товуши бор. Икки қамишни ёнма-ён қўйиб боғлайдирлар. Ҳар иккисини ҳам бош томонларидан кесиб, «тил» чиқартадилар-да, оғизга қўюб пуфлайдирлар.

СУРНАЙ

Пуфланиб чалинадирган чолғулардандир. Бутун чолғулар тут ёғочидан ясалгани ҳолда, «сурнай» ўрук ёғочидан ясалади. Бир ёнида сtti тешиги булади, бир ёнида бир тешик. Бақирдан — кумушдан ясалган бир найчани оғзига қўюб, унинг учига қамишдан бир тил боғлаб чаладилар. Юқоридаги чолғуларга қўшумлайдир. Узоқдан эшитилиши яхшидир.

БАЛАБОН

Бу ҳам ўрук ёғочидан ясаладир. Сурнайнинг кичкинасидир. Торли чолғуларга, айниқса танбурга, жуда яхши қўшилади.

КАРНАЙ

Маъдандан ясалган жуда узун бир қуrolдир. Пардалари йўқ. Қўқунч бир товуши бор. Урушларда, йигин, тўй эълонларида ишлатиладир.

ДОИРА

Бир юзи кийик ё эчки териси билан қопланган ёғоч чанбардан иборатдир. Усул сақлағанда бармоқ билан чертилади. Бир четига чертканда «бак» товушини, ўрта томонига чертканда «бум» товушини берадир.

НОГОРА

Лойдан ясалиб пиширилган «сопол»дир. Юзини қалин тери билан қоплайдилар. Иккитасини қўш қўб, иккита нозик ёғоч билан чаладилар. Сурнай чалганда усулни ноғора билан саклайдилар.

Зотан ноғорада ҳар куйнинг усулигига чалинади.
Ноғоранинг ўзига махсус усуллар ҳам бор, булар ёл-
ғизгина ноғорада чалинади.

Ногоора усулларининг бири «шодиёна» усулидир-
ким:

Бака бака бакка бака бака бака бакка бакка бак
бум бака бака бум бак бум бак бака бака бум бака
бака бак бум бак бум бум бака бакка бак бум бакка
бум бак бакка бум бум бак бака бака бум шаклида
ижро этиладир.

Иккинчиси — бу кун «Булулча» аталган «Булужий» усулидир-ким: бака бака бум бак бак бум бак^ж бака бака бум бум бак^ж бака бака бум бака бака бум бак^ж бака бака бум^ж бак^ж шаклда ижре этиладир.

Учинчиси — уфар усулидир:

Түртинчиси — «дучуба» аталадыр-ким, уфар нинг жуда тез чалинишидан бошқа нарса эмас.

Бу чогулардан ҳар биртасини айри-айри чалмоқ мумкин бўлгани каби, ҳаммасини тўплаб, қўшма шаклида чалдирмоқ ҳам мумкиндир. Бироқ буларнинг орала-ридаги муносабатни кузатмасдан тўғри келганларини, яъни бир жўр муслиқий ясамоқ тўғри бўлмайди. Қўб вақтлар қўб бирларда бир танбур, бир дутор, бир ғиж-жақ, бир найдан бир «жўр» тузадириллар. Ҳолбуки бир ғижжақ бир танбурнинг мазасини албатта қочиради. Эски муслиқийшуносларимизнинг завқларига кўра «Жўр» (қўшма) тузмакнинг тубандагича, ё шунга яқин тартиб-лар билан бўлуши лозим.

І — бир танбур, бир рубоб, икки най, бир қўбуз, бир дутор, бир ғижжак, бир балабон, бир қўшнай, бир дутор.

2 — икки танбур, бир қўбۇз, бир дутор, бир най.

3 — икки танбур (биртаси камонча билан чалинадир), бир қўбۇз.

Бу орада ноғора билан сурнай ҳеч қирмайдир. Бизда бу тартибдан бошқа бир турли базм бўлади, унга «чавкый» дейилади. «Чавкый» донра, ноғора ҳам сурнайнинг қўшулуши билан ясалади. Бошқа чолғулар унга қўшулмайди.

**МУСИҚАМИЗНИНГ ТАРИХИГА БИР ҚАРАШ
ТУРК МУСИКАСИ**

Китобимизнинг бошида услуб ўзгалигига қарамасдан, асослар, назариялар эътибори билан «бир» бўлган «шарқ муабий»сининг борлигини сўйлаган эдик. Бу бирлик араб истилосидан сўнг мусулмон миллатлараро қурулган «мадраса бирлиги»нинг натижасидир, албатта.

Араб истилосидан бурун шарқдағи турли миллатлар орасида ҳеч бир турли «олиш-бериш йўқ эди» демаймиз; бир эди ҳамда кучлир эди, бироқ бу олиш-бериш шаклидагина бўлар эди. «Бирини ташлаб — бирини олиш» шаклида эмас эди.

Мана шу «тұба бирлашган» шарқ муסיкийсидан

бурун. туркларда ўз бошли тамаллари, ўз бошли назарилари билан бир турк муסיқаси борми эди? Бўлса, қандай йўсунда эди? Бу бизга маълум эмас. Араб ислом сиёсатининг ҳиммати (!) билан орадан йўқолган бир кўб миллий асарларимиз билан биргаллашиб, муסיқийимиз ҳам йўқлиққа чуқур кўмулган, биткан. Катта бир йўлдан ўтуб кеткан улў бир карвоннинг изи қолмайдирми? Мана шунга ўхшаб араб истилосидан бурунги турк муסיқийсининг изларигина қолгандир. Шуларни кўруб ўтуш ҳар ҳолда фойдасиз бўлмайди.

«Гўзал санъатлар» тарихини текширгучи олимларнинг кўплари гўзал санъатларнинг, шу жумладан мусиқийни-да, «дин ҳам диний туйғуларнинг таъсири билан майдонга чиқиб, кўб вақтлар шул дин таъсирида, диний бир нарса бўлуб қолган» деб ўйлайдишлар. Бизга бу даврони бирдан қабул этмак қўлай бир иш бўлмаса керакдир.

Биринчи йўла шуни қабул этишимиз керак-ким, гўзал санъатларнинг энг бурунғиси ўйун (рақс)нинг энг бошланғич, энг содда шакли бўлган сакраб ўйнамоқларни ҳайвонлар орасида кўрмак ҳам мумкиндир. Инсонларда гўзалликни севиш туйғуси кўтарила борган сари «рақс»нинг ҳам гўзаллашиб, кўтарилиб бормоғи табиийдир. «Рақс»нинг гўзаллашмағи, кўтарилмағи, ундағи ҳаракатларнинг тартиб, интизом, оҳангга бўйсунушидир. Маълум бир оҳанг, тартиб, интизом билан сакраб ўйнаганларнинг телпишлари, тинишлари муסיқийнинг бошланғич илдиэларини ҳозирлайдишлар. Муסיқийнинг бу йўсунда ҳозирланган бошланғич илдиэлари инсонларнинг гўзалликни севиш туйғулари ёлғузлиғи билан гўзаллашиб, кўтарила боргани табиийдир. Муסיқий қуролларини бурунги эл-улўсларнинг диний йиғинларида, дин бошлиқларининг қўлларида кўрмак, муסיқийнинг дин туйғуларидан чиққанини кўрсатадир. Балки илдиэларини (рақс)дан олиб майдонга чиққан, гўзалликни севиш туйғуларимиз билан кўтарилган муסיқийнинг дин бошлиқлари томонидан, дин йиғинларида, диний маъракаларда ишлатилганигина исбот этилган бўладир. Биз ҳам турк муסיқийсининг тарихига қарағанда, буни мана шу хилда кўраимиз.

Турк муסיқийсининг бизда қолган энг бурунғи излари: Бахши — ўзон — қўбуз сўзларидир.

«Бахши» сўзининг бу кунги маъноси эл «шоир-чолғучи»дир. Эл орасида «қўбуз» ё «дўнбура» чалиб, достонлар ўқуб юрган махсус кишилар — «шоир-чолғу-

чилар» бор. Биз мана шуларга бахши деймиз, чолбуки ҳажрий тўққузинчи мулчарда (Навоий замонида) бу сўз «уйғурча ёзган китоб» маносида ишлатилар эди. Профессор Кўприлийзоданинг Халокухон замонида ёзилган «Зич-и Элхоний»дан кўчурганига кўра «Бахшилар ҳар ойда уч кун парҳез тутуб, ибодат қиларлар ва белгили емаклар ерлар эмиш». (Миллий татаббуълар мажмуъаси: жилд 2, сон 14, саҳифа 20). Демак, булар бир турли «фолчи авлиёлар» маъносида ишлатилган бўладир. Олим туркшўнослардан Кўприлийзода бу сўзнинг мана шундай маъноларда ишлатилганига таяниб, бурунги замонларда «қоҳин-шоир-муסיқийшўнос» дин бошлиқлари бўлганлиғларини чиқарадир-ким, бизча-да энг тўғри бир фикрдир.

«Ўзон» ўғуз туркчасида бахши демакдир.

«Қўбуз» эса бу кун бизнинг орамиздағи чолғудир. Бурунги туркларда, юқоридағи маъно билан, бахшиларнинг чолғуларни қўбуз эди*.

Бугунги туркларнинг шулон, мотам, тўй каби умумий йиғинларида, ибодатларида ҳалиги бахшилар қўбузларини чалиб, ўрунга яраша достонлар (қаҳрамон ҳикоялари), маҳтанишлар (фаҳриялар), ашулалар, марсиялар ўқур эканлар...

Эрон-араб таъсирлари остида «қлассик» муסיқийимиз яратилгандан кейин ҳам, бахши муסיқийси йўқолмади, ҳалигача эл орасида ўз борлиғини сақламоқда. Ўз жойини муסיқийимизга бермак истамай, илгари босмоқдадир. Бир-да бахши муסיқийимиз билан қлассик муסיқийимиз таъсирлари остида янги-янги эл куйларининг-да яратилишига сабаб бўлмоқдадир.

Турклардаги куйлар тўғрисида: усмонли муסיкийшўносларидан Рауф Йактобекнинг Мароғали Хожа Абдулқодирдан кўчириб ёзганига кўра, туркларда унга* «усул доираси» бор эмиш.

Турклар бутун куйларини, ашулаларини шул уч «усул доираси» узра «ижро қилар эмишлар. Буларга «куг»лар** дер эмишлар.

Хитойларда уч юз олтминш куй бор эмиш. Турк хо-

* Бизнинг бүкунги қўбузимиз ёй билан чалинадир. Ёй билан чалинатурган чолғу чертилатурган чолғунинг тараққий қилгандир. Ундан сўнгароқ ясалган бўлса керак. Шунинг учун бурунги турк бахшилари томонидан чалинган қўбузнинг бизнинг қўбуздан ўагачарак бўлгани гумон қилинадир. «Девону-л-луғот»нинг-да (қўбуз чертилатурган «уд»дир) дегани шу фикрга куч берадир. Ф.

** Бу кунги «куй» билан муносабати борми?

қонларининг мажлисларида бу уч юз олтмиш кўйнинг ҳар бири бир кунда чалиниб, бир йилда тамом бўлар эмиш. Бу уч юз олтмиш «куг»нинг буюги, асоси — тўқ-қуз «куг» эмиш. Буларнинг отлари: (Улуқ куг, Аслончап*, Бурс, Қуладу, Қутатку, Бурстарғай, Жантой, Хантой, Шандақ) эмиш. (Миллий татаббуълар мажмуъаси). Меним қўлимдаги «Тухфату-с-сурур» исмли китобчага кўра Мароғали Хожа Абдулқодир найий Элхоний туркларидан Султон Увайс хизматида бўлуб, сўнграларида Амир Темур томонидан Самаркентга келтирилган буюк мусиқий олимидир. Қўлрак умрини турк саройларида ўтқарган бу мусиқий олимнинг ҳар ҳолда ўз кўрганларига таяниб юқоридаги сўзларни айтканда шубҳа йўқдир. Хўжа Абдулқодирнинг юқоридаги хабаридан «Бурғунги турк мусиқийсининг Хитой таъсири остида бўлгани» ҳам англашилмоқдадир. Навоий ҳам ўзининг Мезону-л-авзон» исмли китобида «тизим»да турк ваэларини кўрсатар экан, «Арғуштик» отли бир «узул доираси» борлигини бунингда баъзи мусиқий китобларда ёзилганини айтиб, мундан бошқа бир неча турк куйларининг ҳам отларини бизга билдириб ўтадир. Навоий «Мезону-л-авзон»ида шу шеърни ёзадир:

Эй ҳуснунгга заррот-и жаҳон ичра тажалий

Мазҳар санга ашэ,

Сен лутф бида кавн-у макон ичра Мувааллий

Олам санга Мавло.

Бу шеърнинг вазнига «мустаозд» дерлар. Навоийнинг кўрсатишига кўра, бу вазнда шеър ёзмоқ турк халқи орасида машҳур бўлган бир куйга шеърни тўғри келтириб, ўқумоқ учун эмиш. Яна турк куйларидан бирини

* Сокиё, май тут, қўйғил сўзни,

Хон қурултойига еткур ўзни.

Соф май-и жом аро гар дилкаш эрур,

Тўстуган ичра қимиз ҳам хуш эрур.

Э сарв, сен ҳам кўргуз

«Йотуган» бирла «улуқ» йирини туз.

Навоий шу тизмалдан «Йотуган» исмли бир чолғу билан «улуқ» исмли бир «йир» (татавча жар, бизча куй)нинг Навоий замонида борлиги англашилади. Бу «улуқ йир»нинг юқоридаги «улуқ куг» ё унинг бир бўлаги эканида шубҳа йўқдир.

Бизда «чапандоз» исмли бир усул доираси бор.

Шунинг юқорида «Аслончап» билан муносабати йўқми экан?

Бу сўзнинг «Аслончап — чапалон — чапандоз» шаклида ўзгара-ўзгара бизга келгани эҳтимолдан жуда узоқми?

«қиз кўчуриш тўйларида айтурлар» эмиш. Жуда таъсирли бир куй эмиш, охирида «ёр-ёр» дерлар эмиш, бу икки навъ эмиш, «бир навъи ҳеч бир вазн бида рост келмас эмиш», «бир навъи»да тубандаги вазнда шеър ўқур эмишлар*.

Қайси чамандин эсиб келди, сабо, ёр-ёр

Ким, дамидин тушти ўт жоним аро, ёр-ёр.

Навоийнинг айтганига кўра, «туркий» отли бир куй ҳам бор эмиш. Навоий каби туйғуси «эронизм» билан тарбияланиб нозиклашган бир санъаткор бу «туркий» куйини (ғоятдин ташқари дилпазийр-у руҳафзо) деб махтайдир. Бу кунги классик мусиқийимиздаги «насурллойий» куйининг «авж» қисмида «туркий» исмли ёниқ, жуда таъсирли бир нағма бор. Навоийнинг махтагани ҳалиги «туркий» куйи билан шунинг ҳар ҳолда бир боғланиши, яқинлиги бўлса керак.

Навоийнинг мусиқийимиз тарихидан мана шу маълумотни бергандан сўнг «чун ўзонларнинг «ўзмоғи» ва ўзбекларнинг «будай-будаёй»и ҳеч вазн бида рост эрмас эрди, анга таъарруз қилинмади (андан сўйланмади). Агарчи асарлари (таъсирлари) бор, аммо анинг аруз илмига дахли йўқдур» деб сўзини битирадир. Бу тўғрида ҳаққи ҳам бор. Араб арузининг қоидаларини ёзиб турганда «ҳеч вазн бида рост» келмаган, яъни ўзимизнинг «бармоқ» вазнида айтилган шеърлар ва у шеърлар ўқулатурган куйлардан сўзлаб ўтурмоқ тўғри бир иш эмас. Бироқ Навоийнинг юқоридаги қийматли маълумотини ўқугандан кейин «конки шул араб арузини ёзганингиз жойида турк ваэни, турк мусиқийси тўғрисида китоблар ёзса эдингиз» демакдан ўзимизни сақлай олмаймиз...

Ҳижрий саккизинчи мулчарда машҳур оқсоқ Темурнинг қонли, тўполонли чиқиши Осиё ўлкаларини ост-уст-ка келтирди.

Темур қайси ўлкани бориб олса, ундаги буюк олим-

* Навоийнинг:

Оёғчи, кетур жомни лаб-балаб,

Ки, тўй ўлди айём-и ишқ-у тараб

Муғаний уруб чанга зебанда чанг,

Наво чек-ки, ҳай-ҳай ўланг, жон ўланг,

Аялгунг неча ёр-ёр ўлгуси,

Менинг йиғларим зор-зор ўлгуси.

деган шеърдаги «ҳай-ҳай ўланг, жон ўланг» билан «ёр-ёр» шул тўй ашуласига (аялгусига) ишоратдир.

лар, катта усталар, улуғ шоирлар, улкан санъаткорларни Самаркентга келтирар эди. Шу йўл билан ўзининг «пойтахт»ини дунёнинг энг буюк шаҳри қилишга тиришар эди; «Зубдату-л-адвор», «Мақосиду-л-алхон» исмли муסיқий китоблар ёзган Мароғали Абдулқодир билан «Шарқиййа» исмли муסיқий китоби ёзган урумиялик Сайфиддин Абдумўминга ўхшаган улуғ муסיқий устодлари ҳам шул келтирилганлар қаторида эдилар.

Темурдан бурун ҳам Урта Осиёда асосларини арабэрондан олган муסיқий санъати бор эди. Бироқ Темурнинг буйруғи билан ҳар томондан келтирилган ихтисосчи олимларнинг ғайратлари билан бу санъат бирдан жонланди, оёққа бости. Ислон шарқининг ҳар томонидан келтирилган чолғулар, чолғучилар бизнинг бу кунги классик муסיқийимизнинг юксалишига, кўтарилишига хизмат қилдилар. Оз замонда ерлилардан улуғ муסיқийшунослар етишдилар. Ҳатто «Тухфату-с-сурур»нинг^{*} айтишига кўра, машҳур Улуғбек Мирзонинг ўзи ҳам муסיқий олимларидан саналган. Темур боалари замонида қонунчи Дарвеш Аҳмадий (самаркентлик), найчи-Султон Аҳмад (самаркентлик), туркча, форсча икки девон билан муסיқийда бир рисола эгаси бўлган қорақўллик Ҳисомий, муסיқийда бир китобча ёзган хоразмлик Абулвафо, табиб ҳам муסיқий олими бўлган балхлик Мавлоно Соҳиб, ўз замонида атоқли бастакорлардан саналган шахрисабзлик Абулбарака каби кишилар етишиб, муסיқийимиз учун хизмат қилдилар. Ногорачи ҳам шоир бўлган Қадимий, Навойнинг муסיқий муаллими Хўжа Йўсуф Бурҳон. Навойнинг тоғаси Муҳаммадалий Ғарибийлар ҳам шул замоннинг машҳур муסיқийшуносларидан эдилар.

Улуғбек замонида машҳур Хожа Аҳрор валийнинг химояси остида Самаркентда «диний тескарчилик» (аксу-л-ҳаракат) пайдо бўла бошлайди. Шунинг таъсири билан Улуғбекнинг ўлкасида бузғунлиқлар юз кўрсатию-да, Улуғбекнинг ўлumi билан натижаланади.

Мана шул фожиали тескарчиликдан сўнг «ғўзал санъатлар» маркази Самаркентдан Хиротқа кўчириладир. Хўсайн Бойқаро ҳам Алишер Навойнинг ҳимоялари остида чиғатой адабиёти, чиғатой муסיқийсининг «олтун лаври» Хиротда қурула бошлайди. Хиротда Хўсайн Бойқаро тегарасидаги муסיқий устодларидан

^{*} «Тухфату-с-сурур» — Ҳофиз Дарвеш Алиё чангий асари.

сўлаганда, бошлаб, Навойдан гапиришни, қадршунослик юзасидан лозим, деб биламиз.

Навойнинг ўзн муסיқийини Хожа Юсуф Бурҳон деган атоқли бир муסיқий олимидан ўрганди. Муסיқийнинг назарий-амалий ёқларидан яхши билар эди. Бобур Мирзо ўзининг машҳур асарида Навойнинг асарларини санар экан, «Яна илм-и муסיқийда яхши нималар борабдур, яхши «нақшлари», яхши «пешрав»лари борабдур*, деб Навойнинг уста бир бастакор бўлганини кўрсатадир. Навойнинг муסיқий асарларидан бизнинг замонамизгача етишгани борми? Деволарини, достонларини, бутун адабий асарларини бу кунгача жуда яхши сақлай олган бизлар унинг муסיқий асарларидан ҳеч бирини сақлай олмадикми, улар йўқолиб битганими? Навойнинг замондоши бўлган Жомийдан қолган «Нақш-и мулло»^{**} бу кунгача сақланилган экан Навойнинг, ҳатто, Бобур каби ҳар нарсани ёқтирмаган бир санъатшунос томонидан мақталган куйлари сақланмадимми? Бу сўроққа узул-кесил бир жавоб топа олмадик. Бироқ буткул жавобсиз ҳам эмасмиз. Бизда «Қари Навой» исмли бир куй бор. «Хоразм муסיқий тарихчаси»да «Навой» исмли бир куйдан хабар берилган-да, унинг остида шу сўзлар ёзилган: «Шуғуна айтмоқ истаймиз-ким, тўринчи рақамда кўрсатилган «Навой» мақоми «Қадр-и Навой»^{***} оди билан юрутулиб, бул мақом Хоразм ўзбек дуторчилари тарафидан қўб эскидан боғланган бир мақом бўлуб, ўзбакларнинг ўз миллий мақомлари бўлганлигини «товотиран» (яъни ҳар огиздан) сўйланиб келмакдадир».

«Тарихча»нинг ҳурматли ёзғучилари томонидан бу куйнинг Хоразмда басталангани тўғрисидаги хабарни дарров қабул қилиш қийиндир. Чунки бу куйнинг эскидан бери Бухорода ҳам чалиниб тургани маълум, ҳатто унинг Навой асари бўлгани ҳам сўйланмакдадир. Эшитганимизга кўра Фарғонада ҳам «Қари Навой» исмли эски бир куй бор. Тошкент муסיқийчилари бу куйни «Қари наво» дерлар. Бироқ бу исм янглишдир. Алар шул «Қари Навой» исмини бузуб олганлар. Айтканларимизни қисқартқанда шундай бўлади.

Бу кун Ўзбекистоннинг қўб ўрунларида «Қари На-

^{*} У замоннинг истилоҳида ашулали куйларга «нақш», ашуласиз куйларга «пешрав» дер эканлар.

^{**} Эшонларнинг хонақоҳларида ўқулатурган бир куй.

^{***} «Қари Навой» бўлса керак.

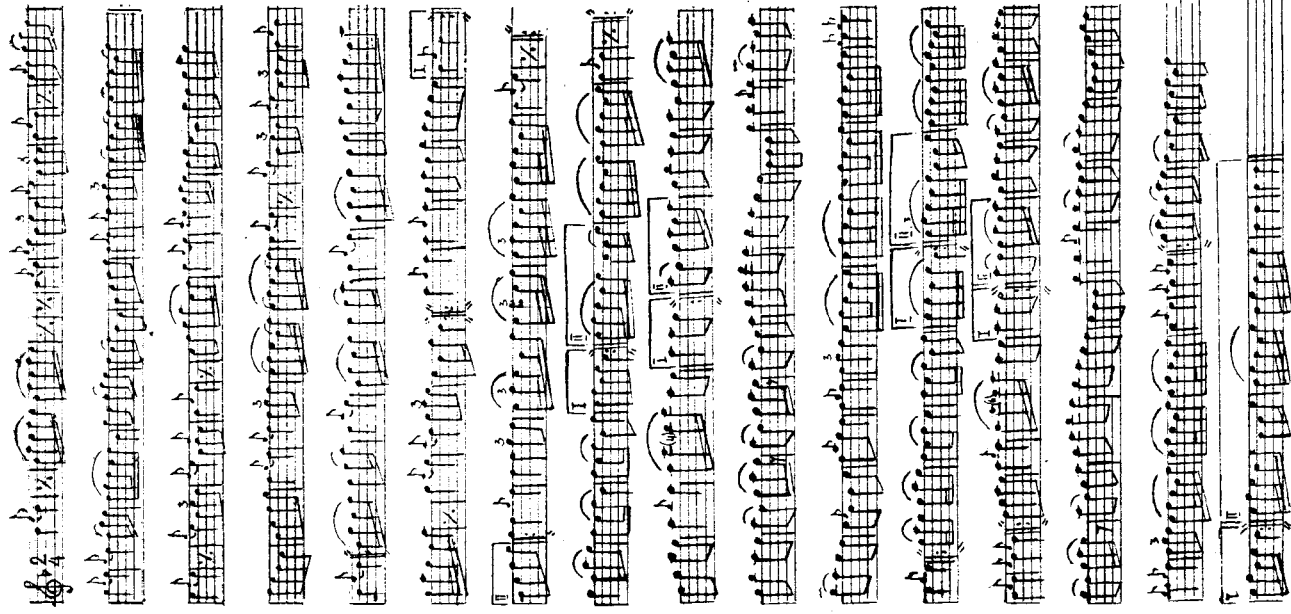

вой» исмли бир куй бор. Бу куйнинг жуда эски бир куй экани ҳар томонда сўйланиб турадир. Бухоронинг эски муסיқийшунослари орасида бу куйнинг Навоий асари бўлгани сўйланадир. Мана шу маълумотлардан сўнг «Қари Навоий» куйининг Алишер Навоий асари бўлгани эҳтимоли кучланиб қолади. Ҳар ҳолда биз шу эҳтимолни кўзда тутуб, «Қари Навоий» куйининг нотасини асаримизга илова қилишни муносиб кўрдик. Навоийнинг муסיқийга хизмати ёлғуз куйлар басталамак билан қолмайди. Навоий энг буюк муסיқий устодларини, энг истеъдодли муסיқий талабаларини ўз тарбиясига олди. Уларнинг маълумотларини орттирмак учун муסיқий рисолалар ёздирди. Бу тўғрида Бобур Мирзо ўзининг «Бобурнома»сида «Устод Қулмуҳаммад-у Шайх-и Нойий ва Ҳусайн Удий-ким, созда (чолғуда) саромад (илгари босқан) эдилар, бекнинг (Навоийнинг) тарбият-у тақвийати билан мунча тараққий-у шуҳрат қилдилар», дейди. Навоийнинг ўзи «Ҳамсату-л-мутаҳайрийн» деган китобида устод Қулмуҳаммаднинг шоғирдлик вақтида жуда истеъдодлик эканини, ҳар нарсани бот ўрганиб, яхши чалганини сўйлайди-да, муסיқийда унинг назарий маълумотини орттирмак учун тўрт буюк устодга тўртта муסיқий рисолаи ёздирганини, рисолаларни фанн-и таълим ёғидан яралиқ топмагани учун, энг сўнг Мулло Жомийдан сўраб, бешинчи рисола ёздирганини хабар беради*. Навоийнинг ўзи ҳам муסיқийда бир рисола ёзган деб сўйланмакдир.

Бироқ бу, сўзгина бўлуб қолади. Навоийнинг ўз асарларида бу тўғрида кичкинагина бир ишорат топа олмаганимиз каби, Навоий тўғрисидаги ёзилган орасида ҳам бу сўзга учрамадиқ.

Энди Бойқаро замонида Навоийдан бошқа муסיқийшуносларнинг энг машҳурини кўриб ўтайлик:

• Устод Қулмуҳаммад кичик эркан-ла-ким, муסיқий ўрганур эрдил, чун бот ўрганмаги била хўб ишлар ясамоғи шуҳрат тутти. Фақирга доийа бўлди-ким, бу фаннинг илмийсини дағи билгай, мавлоно Бу-Алийшоҳ бўка-ким, бу фанда асрининг бебадали-дур-анга сипорис қилибди. Агарчи акнун фаёлун касрати ани ақл хулғбасидин орий қилиб-дур, ул вақтда бу фанда «Асту-л-васл» отлиг китобин тасниф қилди, дағи Мир муртоз ва Хожа Шинҳобиддин Абдуллах Марворид ва мавлоно Биноий дағи бу фанда рисолалар битдилар. Аммо чун барча изҳор-и истеъдод қилиб эрдилар-мутағиди (шоғирд)га бот баҳра олмоқ душвор (қийн) эрди. Ур ердин-ким, аларнинг (Мулло Жомийнинг) бу фақир сори иноят-у илтифотлари бор эрди. Муסיқий-у адвор рисоласин битдилар-ким, бу фанда андоқ мунаққаҳ-у муфрид рисола йўқтур. (Ҳамсату-л-мутаҳайрийн).

Чигатой бекларидан Мирҳошим деган мусиқийшуноснинг Ҳусайн Бойқаро замонида «қошун» исмли бир чолғунинг камчиликларини тузаткани хабар бериладир. Ҳусайн Бойқаро замонида етишкан буюк мусиқий устодларидан бири Уста Шодий эди. Қозон хонларидан бирининг хоҳиши илан Ҳусайн Бойқаро бу устодни Қозонга юборди. Устод Қозонга борғач, хон ҳузурида ўзи боғлаған «қлассиқ» куйлардан бирини ўқуди. Хоннинг бир нарса англай олмаганини кўргач, худди шу мажлисда хонга хуш келатурған бир куй боғлаб ўқуди. Хонга жуда ёқиб қолди. Устод Шодийга хурмат кўрсатилди. Ривоятга кўра Устод Шодий Қозонда кўб яшамади. Ёмон бир сўзидан ачиққанған хоннинг буйруғи билан суғға ботирилиб ўлдирилди. («Тухфату-е-суур»). Устод Шодий етиштирган шогирдларнинг бири усмонли мусиқийшуносларидан Зайнобиддин эди. Рум диёридан Ҳиротга келган, Устод Шодийдан мусиқий ўрганган, Бойқаро ҳам Навоий ёнида эътибор эгаси бўлган, сўнгралари ўз юртига қайтқан. Чанг ҳам удни яхши чалар экан. Усмонли шаҳзодаларидан Султон Қўрқуд унинг чолғусини тинглаб, «сиз Султон Йаъқуб ва Султон Ҳусайн Бойқаро мажлисига киргансиз...» деб буюк инъомлар қилган*.

«Ишрат» исмли чолғуни чалатурған Устод Абдулқосим, Ҳусайн Бойқаронинг мусиқий муаллими андижонлик Мавлоно Юсуф Бадигий («Муншаъот-и Юсуфий» эгаси), танбурга бир тор орттирган Маҳмуд Шайбоний, Ҳабибуллоий чангий, Муҳаррабий чангий, Алийшунқор меҳтар Шамсуддин ногорачи, меҳтар Аҳмад ногорачи, Алийжон ғижжакий у замоннинг улуғ мусиқий устодларидан эдилар.

Сирдарёнинг нари ёғидан неча минг ўзбек қўшуни билан юруш қилиб, Туркистонга ўткан ўзбек хони Шайбоний Муҳаммадхон Темур боалари билан урушуб, ҳижрий минг олтинчи йилда бутун Туркистонни оладир. Минг ўн учинчи йилда Ҳиротни ҳам Ҳусайн Бойқаро боаларидан олғандан кейин минг ўн олтинчи йилда Эрон шоҳи Шох Аббос билан урушуб ўлдириладир. Шайбонийдан қочиб кетган машҳур Бобур Мирзо шох Исмоил-

* «Турк адабиётида ошиқ тарзининг маншъа»; профессор Қўнриййозда асари. Миллий татабуётлар мажмуаси, жилд: 1, сон: 1, бет: 38, бунда профессор Қўнриййозда Устод Зайнобиддинни «машҳур азам мусиқийшунос» дейдир. Бизнинг қўлимиздаги «Рисола-йи Дарвеш Алий»да эса унинг Рум диёридан Ҳиротга келиб, яна ўз юртига қайтқани очиқ кўрсатилгандир.

нинг кўмаги билан яна Туркистонга қайтадир. Бир ярим йилча турғандан кейин Шайбонийхоннинг жияни ўзбек Бириччи Убайдуллохоннинг ҳужумига учрайдир. Узининг ўзбекларга қарши кучсизлигини сезган Бобур Мирзо Туркистон учун улар бир курашмасликка қарор бериб, яна бир қайтмаслик шарти билан Ҳиндистонга чекиладир. Туркистон ўлкаси узул-кесил ўзбек идорасига кирган бўладир. Мана шундан кейин Ҳиротдаги олимлар, гўзал санъат эгалари янадан Туркистонга қайтадилар. Ўзбек хонларининг идорасида ишлайдилар. Буларнинг бири Мавлоно Нажмиддин Кавкабийдир; шонир, мусиқийшунос, олим бир зот бўлиб, Ҳиротда таҳсил кўрган эди.

Туркистонни ўзбек идорасига узул-кесил киритган Бириччи Убайдуллохон хизматиға, Бухорога келган. Шу муносабат билан бир «мусиқий рисоласи» тузуб, Убайдуллохонга тортиқ қилган.

Ўзбеклар Чигатой хоналари замонидаги илмий-адбий ҳаракатларга дин кўзи билан ёмон қарар эдилар. У ҳаракатларни бидъат, гуноҳ, шариятга хилоф ишлардан санар эдилар. Шунинг учундир-ким Кавкабий Убайдуллохон исмига ёзиб тортиқ қилгани «Мусиқий рисоласи»нинг бошида кичкинагина бир фасл ёзиб, мусиқийнинг шариятга хилоф бўлмагани, катта авлиёлар томонидан ҳар вақт тингланиб келганини исбот этишга тиришган.

Убайдуллохон Ҳирот шаҳрини олғандан кейин форсининг у замонда энг буюк шоири бўлган Ҳилолийни ўлдирадир (936). Ҳилолийнинг ўлуми Эрон шоҳи Шох Таҳмосб шох Аббос ўғлига қаттиқ таъсир қиладир. Унинг ўзини олиш учун вақт кутади. Бу фожиадан уч йил кейин бизнинг Мавлоно Кавкабий Убайдуллодан рухсат олиб, зиёрат учун Машхадга борадир. Шох Таҳмосб Кавкабийнинг келганини эшиткач, ўзи тутдирадир-да, Ҳилолийнинг қонини олган бўлуб, илмий, адабий қиймати Ҳилолийдан ҳеч кам бўлмаган бир Туркистон санъаткорини ўлдириб қўядир*.

Темур замонида Мароғали Хўжа Абдулқодир қандай эса, ўзбеклар замонида Кавкабий шундайдир. Хўжа Ҳасан Нисорий, Мавлоно Ҳасан Кавкабий, Хўжа Муҳаммад Кавкабий, самаркентлик Ризо, самаркентлик Боқий Жарроҳ каби замонларининг машҳур мусиқийшунослари эдилар.

* Кавкабийнинг бошини Эрон шоҳига олиб кетадилар. Гавдаси Бухорога келтирилиб Бозорнавада «Имом Жунайдий Ғаззолий» мазорида қўмиладир.

нослари Нажмиддин Кавкабийнинг шогирдларидирлар. Ҳиротдан Туркистонга кўчирилган муסיқий устодларидан иккинчиси Ҳофиз Ахий эди. Буни ҳам Убайдуллохон кўчирди, бу устоднинг Туркистонда етиштирган шогирдларидан энг машҳурлари — тошкентлик Хожа бобо чангий, тошкентлик Ҳофиз Ҳамза, андижонлик Дарвеш Мақсуд (Тошкентда бобо Аҳмаддон хизматида меҳтархона бошлиғи бўлган).

Тўққуз юз егмишларда хонлиқ тахтида ўтурган машҳур ўзбек хони Абдуллохон замонида етишган машҳур муסיқийшунос Ҳофиз Дарвеш Алий чангий деган зотдир. Бу зот Абдуллохон замонида етишган бўлуб, Тошкентнинг Амир Фатҳий деган муסיқийшуноснинг шогирдидир. Ўзининг ота-боболари муסיқийшунос бўлуб ўткан. Бу кун меним қўлимда Дарвеш Алий чангий томонидан ёзилган иккита муסיқий рисоласи бор.

Бири Абдуллохонга бағишлаб ёзилган, бири-да ҳижрий (1009) да хон бўлуб, (1052) да хонлиқни ташлаган Имомқулихон исмига бағишлаб ёзилган.

Иккисининг қўб жойлари бир турлигина ёзилган. Иккинчиси биринчисининг «копиеси» каби кўринадир. Бироқ Абдуллохон замонида ёзилгани қисқа, Имомқули замонида ёзилгани кенгдир. Англашиладиқким, ҳижрий (980) да Дарвеш Алий Абдуллохонга муסיқий тўғрисида бир рисола ёзиб берган. Бундан ўттуз-қирқ йил ўткандан сўнг, табийй, маълумоти ортқан, биринчи асарини кенгайтишни лозим кўрган.

Кенгайтган-да Имомқулихонга тортиқ қилган.

Абдуллохон замонидан Имомқули замониғача машҳур бўлган муסיқийшунослар шулардир:

Бухоролик дуторчи Маҳмуд Исҳоқ ўғли, тошкентлик Амир Фатҳий, самаркентлик Мавлоно Боқий зардўз, Хожагий Жаъфар Қонуний, Ҳофиз Таниш (Абдуллохоннинг тарихини ёзган киши), Ҳофиз Турдий Қонуний, Мирзаарабий Қўнғурот, қўбўзчи Ҳофиз Пойанда, қўбўзчи Шайх Аҳмад, қўбўзчи Мирмастий, балхлик Устод Абдуллоҳ найчи, танбурчи Хожа Наврўз, Ҳусайн удий, ғижжакчи Устод Ўзбек ва бошқалар.

Ҳофиз Дарвешнинг кўрсатишига кўра, унинг замонида ўзбек муסיқий, дунёсида шу чолғулар ривожда экан:

уд, қонун, танбур, чанг, най, рубоб, қўбўз, ғижжак, нишрат, кунгура, сатор, руҳафзо, сурнай, балабон, ноғора, доира. Бу сон албатта муסיқийнинг бойлиғи учун катта бир далилдир. Шундай бўлса ҳам Абдуллохондан кейин

ўзбеклар орасида диний таъассуб кучлана бошлаган. Муסיқийга гуноҳ, «Хилоф-и шаръ» кўзи билан қарашлар кўпайган.

Бизнинг бечора Дарвеш Алий ҳам Имомқули учун кенгайтгани асарнинг бош томонидан тўрт бетлик узун бир бошланғич ёзиб, муסיқийнинг гуноҳ бўлмаганини Мухаммад пайғамбарнинг ҳадислари ила исбот этарга тиришқан.

Ҳофиз Дарвешнинг сўнг замонларида ўзбек хони бўлган Имомқули кўр бўлғач, хонлиқни ўз қариндоши Нодирмуҳаммадга бериб, ҳажга кетди (1052). Уч йилдан кейин Абдулазиз Нодирмуҳаммад ўғли, ҳам Субхонқули Нодирмуҳаммад ўғли бирлашиб, оталарига қарши чиқадилар. Оталари билан урушуб, унинг тахтини олдилар. Бечора Нодирмуҳаммад енгилгач, ҳажга томон сафар қилишга мажбур бўлди. Кетар чоғида одобсиз болаларига киши юбориб, ҳеч бўлмаганда кўрушуб дуосини олиб жўнатишни сўради. Тош юракли Субхонқули отасининг бу сўзини ҳам қайтарди. Шундай қилиб, Бухорони Абдулазиз олиб, Балхни Субхонқулига берди (1061).

Бу икки қариндош Балх билан Бухорода қирқ йил хонлиқ қилдилар. Шу қирқ йилнинг йигирма-ўттуз йили ўз ораларидаги уруш билан ўтти. Икки хон қариндошнинг бир-бирларига-да хиёнат қилиш мақсади билан урушлари ўзбек халқини ишдан чиқарди. Балх — Бухоро орасида турғучи эл таланиб битти, жониға теккан, таланиб битган эл, бу тартибсизликдан безган беклар жанжални битириш чораларини ахтара бошладилар. Самаркент, Шаҳрисабз вилоятлари Хева хони Анушани кетирмак, ўлкани шунга топшириб, бу икки хонидан-да қутулмоққа қарор бердилар. Ҳам Анушага хат ёздилар. Қолган вилоятлар эса Субхонқулининг ўзини хонлиққа кўтариб, Абдулазизни қувмоқчи бўлдилар, ҳам шу йўлда тиришдилар. Энг сўнг Субхонқули Абдулазизни енгди. Моварауннаҳрни олиб, Абдулазизни хаж сари қўйиб юборди. Ўзининг отасига, гуноҳдоши бўлган қариндошига хиёнат қилган Субхонқули тахтга чиққач, эшитилмаган вахшийлиқларга киришти. Ўзининг ўн етти-йигирма яшар икки ўғлини (бир кун менга қарши чиқмасинлар деб) фожеа бир суратда ўлдирди. Шу чоғларда Хоразмдан Анушахон келиб, Самаркент, Шаҳрисабзни олиб уч ойғача урушуб, сўнггра чиқиб кетти. Жониға теккан халқ (1113) Субхонқулини ўлдуриб, ўғли Иккинчи Убайдуллохон хон кўтардилар. (1122) да Убай

дуло ҳам қариндоши Абулфайзийхон томонидан ўлдирилди. Абулфайзий ўзи ҳам (1159) Рахиймбей томонидан ўлдирилди-да, ҳонлиқ ўзбекнинг Аштароҳоний сулоласидан Мангит сулоласига ўтти. Мангит хонлари эса жуда-ям жоҳил, алдовчи кишилар эдилар. Элни ўзлари-га индирмоқ учун тиланчилар каби тирикчилик қилишга тиришар эдилар.

Шундай тиланчи, шайх, хонин, бола қотили бўлган хонларни гўзал санъатлардан бир нарса англамаслиқлари аниқдир. Бу алдовчи йиртқишларнинг идорасига эзилган эл — улуснинг гўзал санъатлар билан машғул бўлурга вақт тополмагани ҳам белгилidir. Шу йўлсизлиқларнинг бошланиши билан бирга (Имомқули замонларидан бошлаб) Ўзбекистондан Ҳиндистонга сафар (ҳижрат) масаласи чиқди. Машҳур Бобир Мирзонинг Ҳиндистонга Қургани Мўғул хоқонлиги санъатларнинг ҳимоясига бор кучи билан тиришар эди. Ўзбекистоннинг рассомлари, шоирлари, муסיқий шунослари, олимлари шунга қараб бора бердилар. Мана шундан сўнг Ўзбекистонда гўзал санъатлар дунёси жонсизланиб қолган. Ундан кейин Қўқонда, Хоразмда, Бухорода орада бир кўруна бошлаган санъат ҳаёти эски ҳолига қайта олмаган; яшнаган-да сўнган...

Мана шундай яшнашларнинг биртаси, энг баракатли биртаси сўнг замонларда Хоразмда бўлган. Хоразмнинг ғайратли маориф ходимларидан Бекжон билан машҳур муסיқийшунослардан Муҳаммадйусуф Девоннинг қаламлари билан ёзилиб, (1925) да Маскавда босилган «Хоразм муסיқий тарихчаси» деган муҳим китобча бизга бу тўғрида кўб қийматли маълумот берадир.

«Тарихча»нинг кўрсатишига кўра Хева хони Биринчи Муҳаммадраҳиймхон замонидан (1221) машҳур муסיқийшунос хевали Ниёзхонхожа Бухорога бориб, бурундан маълум бўлган шашмақом нағмаларини танбур билан ўрганиб Хевага қайтқан. Ўзига шогирдлар қабул қилиб, шашмақомни ўргата бошлаган. Махсумжон Қозий, Ўста Муҳаммаджон сандуқчи, Абдусаттор Маҳрам шул «Ниёзхонхожа мактаби»да етишкан муסיқийшунослар эканлар*.

* «Тарихча»нинг бу сўзларидан «Хоразм ўлкасида Биринчи Муҳаммадраҳиймхондан бурун кучли бир муסיқий бўлмаган ё шашмақом билинмаган экан» каби фикрлар англашлмасун. Шу янглиш фикрнинг йўлини тўсмоқ учун «Тарихча»нинг бошланғичида шу сўз ёзилган:

Мана шу ҳаракат давом этиб борган-да, Иккинчи Муҳаммадраҳиймхон замонидан гуллаган. Иккинчи Муҳаммадраҳиймхон замонда энг катта шоир ҳам муסיқийшунос бўлган Полвонниёз мирзабоши Комил муסיқий ўргатиш учун бир қулай йўл ахтаришга тиришадир. Ўйлаб, ўйлаб «Хоразм чизиги» аталган нотани ихтиро қиладир.

Полвонниёз Комил «Хоразм чизиги»ни тубандаги асосда тартиб этган: танбурнинг неча пардаси бўлса, шунча ётиқ (уфқий) чизиклар чизган. Ҳар пардада тўхтаб, неча йўла чертмақ лозим эса, шул пардани кўрсаткан чизик ўзга шунча нуқта қўйган. Бир пардадаги «нағма»ни битириб қайси пардага кўчишни шул икки пардани кўрсаткучи икки чизик орасида «тик» (амудий) чизиклар чизиб кўрсаткан. Мана шу тариқда ўзининг «Хоразм чизиги»ни майдонга қўйган-да, бир куйни шу йўсунда хонга тақдим этган. Мазкур Полвонниёз Комилнинг ўғли шашмақом куйларини шул «Хоразм чизиги» аталган нота билан ёзиб олган. Шул нотанинг ёрдами билан Хоразм ўлкасида муסיқий ҳаёти янгида жонлана бошлаган, кенгайган. Кўб муסיқий устодларидан етишкан. «Тарихча»нинг кўрсатишига қараганда сўнг замонларда Хоразмда етишкан муסיқийшуносларнинг энг машҳурлари шулар эмишлар:

«Чингизхон Кўҳна Урганчи хароб қилмасдан илгари Кўҳна Урганч шаҳрида сокин бўлган одамларнинг аксариси муסיқийни ўзларина бир ҳўнар ва касб ихтиёр қилганлар. Мунинг орқасида ўз оилаларининг «ўнгушуклар»ини таъмин эткандилар». Ҳўрматли муҳаррир ўртоқларимизнинг шу муҳим сўзларига қўшулганимизни билдирмак учун Навойни шохидликка тортангиз. Машҳур Низомийнинг «Ҳафт пайкар» (етти сурат) исмли форсийча бир достони бор. Навоий худди шу Низомийнинг мавзўини олиб «Ҳафт манзар» (етти кўриниш) достонини ёзган. Низомий «Ҳафт пайкар»нинг бир жойида Эроннинг тарихий машҳур муסיқийшуносни гапирадир. Навоий эса, худди шу жойда бир муסיқийшуносни Хоразмдан келтириб гапка солади:

Чун дуо қилди, деди фарзона
Ки, де ўз кўрганимдин афсона.
Мен-ки, тушмиш бу ёнгузар менга,
Мулк-и Хоразм эрур дийр менга.
Санъатим анда соз чалмоқ иши,
Қилмайин мен киби ишимни киши.
Илм-и адвор, фан-и муסיқий,
Мендин-ул, илм бўлди таҳқиқий.

Бурунги замонларда ҳам муסיқий дунёсида Хоразмнинг юксак ўрунли бўлганига Навоийнинг шу сўзлари аниқдир.

1 — Полвонийёз мирзабоши Комил, «Хоразм чизийи» ни тузган киши, Хоразмнинг буюк шоирларидан саналади. Тошбосмада босилган шеър девони ўзбекaro машхурдир. Муסיқийда «Мураббаъ-йи Комил» деган бир куй ҳам боғлагандир.

2 — Муҳаммадрасул — мазкур Полвонийёз Комилнинг ўғлидир. Шоир, олим бир киши эмиш. Отаси томонидан тузилган нота билан бутун шашмақом куйларини ёзгандир. Муסיқийда кўб куйлар боғлаган. Араб, форс тилларидан ўзбекчага анчагина нарсалар ҳам таржима эткан.

3 — Иккинчи Муҳаммадраҳиймхоннинг ўзи ҳам улуг муסיқийшунослардан саналадир. «Муҳаммас-и феруз», «сақийл-и феруз» каби кўб куйлар боғлаган. Шеърда тахаллуси «Феруз»дир.

Булардан бошқа Қанбарбобо, Муҳаммад Йаъқуб фозачи, Худойберган Мухркан Дўнмас Қаландар, Ризо Бахший, Суйав Бахший, Абдурахмонбек ғижжакчи, Абдулло Межана ғижжакчи, Муҳаммад Йаъқуб Харрот ғижжакчи, Йаъқуб Буломончи (балабончи) каби энг буюк устодлар Хоразмда етишкан, сўнг замон муסיқийшунослари эканлар. Буларнинг ҳар бири тўғрисида кенг маълумот «Хоразм муסיқий тарихчаси»да ёзилгандир.

СўНГ СўЗ

Мана шу узун гаплар билан муסיқиймизнинг тарихий бойлигини оз-оз кўрсаткан каби бўлдиқ. Бироқ бу, бой муסיқиймизнинг сўнг кунлари, инқилобга қадар бўлган ҳоли. жуда ёмон, жуда ачинарлик эди. Назариётчи муסיқийшуносларимиз йўқолган, беклар, хонларнинг турли фожеа зулмлари элнинг томоша ҳавасларини битирган, мулалар, эшонлар, шайхларнинг аҳмоқ таъасублари гўзал санъатлар томирини қурутқан эди. Муסיқиймизни бу фожеали ҳолдан қутқариш учун на куч, на йўл, на ғайрат, на пул... ҳеч нарсa йўқ эди. Оврўпо билан оз-оз танишиб, кўзи очилиб тараққийпарвар бўлганларимиз танбур, дуторларимизнинг, чилим, носқовоқларимиз қадар ўлумга маҳкум эканлигига жуда қаттиғ имон кетирган, улар ўз муסיқийларидан нафрат қилар, уялар эдилар. Улуғ инқилоб бўлди. Таъассубнинг, зулмнинг, адолатсизликнинг томирлари қуритилди. Ўзбек тили, ўзбек адабиёти, унинг хўжалиғи, унинг муסיқийсини кўтаришга, юксалтишга йўллар очилди. Пуллар тахсис этилди, махсус идоралар қурулди. Ижтимоий инқилобнинг мана шунча моддий-маънавий ёрдами натижасида муסיқийимиз янгидан тирила бошлади. Тошкентда, Бухорода, Самаркент ҳам Фарғонада миллий муסיқий техникумлари очилди. Ҳеч бўлмаганда бор техникумларда миллий муסיқий тўғараклари қурулди. Танбур, най, ғижжак, қўбуз каби қолғуларимиз янгидан ишга киришди, ҳатто Ғулом Зафарийнинг «Ҳалимаси билан бирга саҳналарда ҳам ўзини кўрсатиб олқишланди. Юксалиш, кўтарилиш шу билангина қолмади. Куйларимизни нотага олиш йўлига киришилди. Бошлаб атоқли ашулачиларимиздан Қори Йаъқуб ҳам рус муסיқийшуноси Н. Н. Миронов томонидан бир неча ашулаларимиз нотага олиниб бостирилди. Менинг фикримча бу тўғрида тўла хизматни Бухородағи Шарқ Муסיқий Мактаби қилди.

Бу мактаб рус муסיқийшуносларидан озод санъаткор В. Я. Успенский билан бирга икки йил тиришиб, шашмақомни нотага олдириди, ҳам маориф ҳисобида беш минг нусха бостиришга муваффақ бўлди., Бухородаги Шарқ Муסיқий Мактаби ўзининг бу хизмати билан Маскавда «Этнографическая Ассоциация Государственного института Музыкальной Науки»нинг диққатини ўзига тортди. Ҳатто мазкур идора томонидан Мактабнинг бу хизматига раҳбарлик қилинганларга ташаккурнома юборилди. Мен ўзим Маскавда эканимда Мактабнинг бу хизматига жуда катта қиймат берганини Русия Санъат Академиясининг ҳақиқий аъзоси профессор В. М. Беляевнинг ўзидан эшитдим.

Бундан кейин Ўзбек Илмий Шўросининг раҳбарлиги билан Тошкентда Ғулум Зафарий ҳам В. Я. Успенский томонидан нотага олиш хизмати давом эттирилди. Буларнинг ишларининг яқинларда босилиб чиқишига қараб турубмиз.

Инқилобдан кейин муסיқиймиз йўлида кўрулган улур хизматларнинг биртаси хоразмли Бекжон ҳам Муҳаммадусуф Девон ўртоқлар томонидан ёзилиб, Маскавда (1925) да бостирилган «Хоразм муסיқий тарихчаси»дир. Эллик беш бетлик бу китобчада шашмақомнинг Хоразмдаги вазиятини, «Хоразм чизиги» отли нотанинг ихтироий, ҳам Хоразм чолғучилари тўғрисида тугал, унумли маълумот берадир. Муסיқийимизнинг юксалиши йўлидаги бу хизматлар мундан кейин ҳам, албатта, давом этирилгусидир, давом этирилмакдадир. Маориф Комиссарлигимиз, Илмий Шўромиз, Илмий Марказимиз каби бу илмий хизматнинг хомийларига шу тўғрида бизнинг ҳам қичкинагина арзачамиз бор. Шунини тақдим қилиб ўтушни муносиб кўрамиз:

Оврўпо муסיқаси ўзининг энг кейинги даврига бориб еткан. Бундан илгари бора олмайди. Оврўпо муסיқа олимлари ўз ишларини илгари бостиришқа тиришадилар, турли йўللار тушуниб ахтарадилар. Қўблари бизнинг шарқ муסיқийимизга мурожаат қилиб, шунинг асосларидан фойдаланишдан бошқа чора қолмаганини сўйлайдилар*. Шунинг учундир-ким, шарқ муסיқийси-

* Буларни Русия Санъат Академиясининг ҳақиқий аъзоси профессор Беляев эътирофига таяниб айтаман. Профессор билан Маскавда кўрушганимни юқорида ёзган эдим.

нинг аҳамияти Оврўпонинг илм, санъат доираларида кундан-кун ортмоқдадир. Муסיқийимизнинг Шарқ мусиқийлари орасида муҳим ўрун тутқани, ҳамда унинг тарихий бойлиги шу қийматсиз китобчадан оз-моз англашилган бўлса керак. Муסיқийимизни илгари бостириш, унинг асосларини илмий йўсунда текшириб, майдонга қўйиш — ҳам ўз муסיқийимиз бўлгани учун, ҳам байналминал санъат дунёсига унумли хизмат аталгани учун бизга лозимдир. Бу муҳим хизматни давом эттиришда шу нуқталар кўзда тутилса эди, деб умид қилмоқдаман:

Бу кунги миллий муסיқий мактабларимизни кўпайтира олмасак, камайтиришни ҳам ўйламайлик, буларга моддий, маънавий ёрдам бериб ишларимизни йўлга қўяйлик.

Бу мактаблардан биринчи бўлб чиққан талабаларимизни Русиядаги муסיқа техникумларига, улардан сўнг-ра муסיқа институтларига юборайлик. Чунки бизнинг муסיқийимизнинг бу кунги маданият дунёсида ўз ўрнини олиши мана шу талабаларнинг хизматлари билангина мумкин бўлур. Табиий, бу мақсадга эришмак учун миллий муסיқий мактабларимизда рус тили ҳам нота дарслари киргизишимиз лозим бўладир. Бухородаги Шарқ Муסיқий Мактаби ўз пруграммасини шу йўлда тузгандир.

Ҳам ўз муסיқийимиз, ҳам Оврўпо муסיқасини яхши билиб олган мана шундай талабаларимиз етишкунча, Оврўпо муסיқа олимларининг ёрдамлари билан куйларимизни нотага ёлдиришда Оврўпо муסיқасининг оҳанг усулларига эргаштирмайлик. Оврўпо оҳанг усулларидан кўз юмуб, куйларимизнинг ўз оҳангида қолишига тиришайлик (бу тўғрида В. Я. Успенскийнинг катта тажрибаси бордир). Оврўпо оҳанг усулларига эргаштириб олинган куйларнинг этнографий нуқтасидан аҳамиятини йўқотқанимиз каби уларнинг ўзбеклигини ҳам йўқотқан бўлурмиз.

Шашмақом куйларини нотага олишга улур хизматлари бўғанлар: I — шашмақомнинг «наsr» буюғини, муסיқамизнинг бутун усулларини, ҳам Бухорода мусиқамизнинг бир ярим аsrлик тарихини билгучи Ота Жалол Носир ўғли. II — шашмақомнинг мушқилот буюғини билгучи Ота Ғиёс Набий ўғли. III — шашмақомни нотага олган озод санъаткор В. Я. Успенский.

вазнунослик, ҳам муסיқийшунослик учун бўлган умумийлиги сингаридир. «Ҳазаж» каби аруз баҳрлари ва ийқоъ даврлари номларидаги умумийлик эса бу атамаларнинг лугавий маъноси билан аталмишнинг табиати орасида аташ ваҳҳи борлигидир. Масалан, «рамал»нинг лугавий маъноси туя лўқиллашидир. Лўқиллашга ўхшаган нарсалар рамад баҳрида бор, лекин бу вазний лўқиллаш. Шу ўхшашлик зарб даврида ҳам бор экан, аммо бундагиси муסיқий лўқиллаш.

7 Бу асарнинг Жомийнинг вафотидан сўнг кўп ўтмай Хиротда кўчирилган куллиётдаги нусхаси 1960 йилда русча таржима ва шарҳлари билан нашр этилди:

А. Н. Болдырева, Редакция и комментарии В. М. Беляева, Издательство АН УзССР, Ташкент, 1960.

8 Жомийнинг «Рисола-йи муסיқий»сининг 7-изоҳда зикр этилган нашрида Фитрат ўз ихтиёрида бўлган қўлёзмада аниқлай олмаган тафсилот аниқ баён этилган. Жомийнинг тафсиллий баённинг мухтасар ва содда баёни шундай: Муסיқийшунослар нағмаларини чолғу торида бир-бирига қислаб ўн еттига нағма борлигини аниқлаганлар. Бу ўн етти нағманинг ҳар бири икки—салмоқ (пастларда) ва кескин (баландларда) турга эга. Буларнинг салмоғи торнинг қоқ ўртасининг юқори бўлагиди, кескин куйи бўлагиди ҳосил бўлади. Ҳар бир нағма махражининг, яъни ҳосил бўлиш ўрининг тордаги нуқтаси куйидагича белгиланади. Мутлақ тор, яъни тор пардаларининг ҳеч бирини босмаганда бир нағма ҳосил бўлади ва бу нағманинг салмоқ ва кескин турлари бўлмади. Торни қоқ иккига бўлгандаги марказий нуқта ҳеч бир нағмага махраж ҳисобламайди ва куйи чалганда торнинг бу қисми босилмади. Мутлақ тор нағмаси ўн етти нағманинг бири бўлса, қолган ўн олти нағманинг махражи куйидагича аниқланади:

Торнинг соз қулоғи томониди унинг «а», хараги томониди-сини «х», тор ўртасидаги нуқтани «йх» деб белгиланганлар.

Ун олти махражнинг учтасини мутлақ тордан чиқарганлар. «А—м» ни уч бўлакка бўлиб, биринчи бўлак ниҳоясиди нуқтани олганлар ва уни «йо» деб белгиланганлар. Сўнгра «А—м»ни тўртга бўлиб, биринчи бўлак ниҳоясини олиб, «х» деб белгиланганлар. Сўнгра «А—м»ни тўққизга бўлиб, биринчи бўлак ниҳоясини олганлар ва уни «д» деб белгиланганлар. Сўнгра «д—м»ни учга бўлиб, биринчи бўлак ниҳоясини «йд» деб белгиланганлар. Сўнгра «йд—м»ни учга бўлиб, унга А томондан бир бўлак қўшиб, унинг ниҳоясини «з» деб белгиланганлар. Сўнгра «х—м» ни саккизга бўлиб, А томондан бир бўлак қўшиб, унинг ниҳоясини «й» деб белгиланганлар. Сўнгра «й—м»ни саккизга бўлиб, куйи томондан бир бўлак қўшиб, унинг ниҳоясини «б» деб белгиланганлар. Сўнгра «б—м» ни учга бўлиб, биринчи бўлагининг ниҳоясини «йб» деб белгиланганлар, Яна «б—м»ни тўртга бўлиб, биринчи бўлагининг ниҳоясини «т» (итқи) деб белгиланганлар. Сўнгра «т—м»ни тўртга бўлиб, биринчи бўлагининг ниҳоясини «йв» деб белгиланганлар. Сўнгра «йв—м»ни иккига бўлиб, куйи томондан бир бўлак қўшиб, унинг ниҳоясини «в» деб белгиланганлар. Сўнгра «в—м»ни саккизга бўлиб, куйилан бир бўлак қўшиб, унинг ниҳоясини «ж» деб белгиланганлар. Сўнгра «ж—м» ни тўртга бўлиб, биринчи бўлагининг ниҳоясини «йж» деб белгиланганлар. Яна «ж—м»ни учга бўлиб, биринчи бўлагининг ниҳоясини «йж» деб белгиланганлар. Сўнгра «й—м»ни тўртга бўлиб, биринчи бўлагининг ниҳоясини «йз» деб белгиланганлар. Сўнгра

ИЗОҲЛАР

1 «Татабузот» ҳозирги «изланишлар»нинг табиийси.
2 Ҳозирги ғарбдаги «рок»нинг мазкур «рок»ка лугавий алоқаси бор.

3 Узанмоқ — бир мўддат давом этмак.

4 Сўзанмоқ — чўзилмоқ.

5 Ун иккинчиси тушиб қолган. Бу ерда Фитрат «усул доиралари» деб атаган нарсани шарқ муסיқийшунослари «ийқоъ даврлари» ва «зарб даврлари» деб атайдилар. Аммо Фитратнинг бу ўрнида «усул» сўзидан фойдаланишнинг сабаби мазкур сўзнинг омма тилида «ийқоъ»га яқин маънодаги ғарбча «ритм» сўзининг муодили сифатида қўлланишидир.

Аслида «асл» ва унинг кўплиги «усул»нинг шарқ муסיқийшуносларида ўзгача маънолари бор.

Бу ўринда «доира» сўзи ўрнида «давр» сўзи бўлиши маъқул эди. Баъзи рисолаларда, масалан, Кавкабийнинг рисоласида «доира» қўлланган бўлса-да (қаралин: Нажмиддин Кавкабий, Рисолаи муסיқий, Рисола дар баъни дувозлаҳмақом, Ирфон, Душанбе, 1985, 53-с.), ўзга рисолаларда, жумладан Абдурахмон Жомийнинг рисоласида «доира» (кўплиги «даврий») атамасини мақом ёки парда турларига нисбатан ишлатилган. Ййқоъга нисбатан эса «давр» (кўплиги «адвор») истилоҳи қўлланган. Давр ҳақида тасаввур ҳосил қилиш учун Жомийнинг рисоласидан бир мисол келтирмамиз:

Туркий даври. Тўртга тури бор. Биринчиси — асли (ўзаги) янги туркий. У йигирма нисрадан иборат. Алфози (яъни рўкнлари) икки сабаб-н Хафийф (тан) орасида тўрт фосила (тананан): тан тананан тананан тананан тананан тан — муфтаъилун мутафойилун фаъйлолун вазнида.

Иккинчиси — асли қадим туркий. Йигирма тўрт нисра. Алфози — асли янги туркийнинг алфозининг охирига бир фосила (тананан) ортирилган...

Учинчиси — туркий-н Хафийф (енгил) ўн икки нисра: тан тан танан танан — фаълун фойълун вазнида. Унинг учта зарби бор. Биринчи сабаб—н хафийф (тан)нинг «т»сида ва икки фосила (тананан) «т»ларида (Абдурахмон Джами, Трактат о музике, Ташкент, 1960, в. 446 а).

Демак ийқоъ даври ёки зарб даври нисраларнинг сони, рўкнларнинг сони ва тури ҳамда зарбларнинг сони ва ўрни билан белгиланар экан.

6 Фитратнинг бу фикри жуда тўғри. «Сабаб», «ватад» ва «фосила»лардаги умумийлик «ҳижо»нинг ҳам товушунослик, ҳам

«х—М» ни тўрта бўлиб, биринчи бўлагининг ниҳоясини «йх» деб белгилаганлар. Ун еттига асосий нағманнинг махражлари шулардан иборат.

Сўнгра «А—М»нинг кескин томони бўлмиш иккинчи ярминини иккига бўлиб, биринчи бўлагининг ниҳоясини «кйр» деб белгиланлар. Шундан «йх—кйр» ни «а—йх» ни бўлгандай қилиб бўлганлар.

⁹ Китобда «нуб» босилган.

¹⁰ Биринж — бронза, бақир — мис.

¹¹ Хожа Абдулқодир Мароғийнинг сўзлари шу ерда ва бундан кейинги сатрларда аниқ акс этмаган ва хатолар бор. Рауф Йанто ўзининг мақоласида Хожа Абдулқодирнинг ўз матнини унинг «Зуб-дату-л-адвор» номли таълифидан кўчириб берган. Магн форсча. Уни ўзбекчага таржима қилиб берамиз:

«Нағмаларнинг таъсири борасида мундин бурун Ушшоқ-у, Наво-ву Бурслик туркларнинг мижозига мувофиқ деб айтиб эрдук, нечаким аларнинг таъсири шижоатни кучайтиргани учун турклар ва мўғиллар ушбу уч дойирада кўлайдулар. Қолгудин чиқарганларини «куглар» дерлар ва бўғуз била кўйлаганларини «йир» ва «дўла» ҳам дерлар. Хитой аҳли қошида куглар йил кунларининг сони била баробар уч юз олтиш олтигадурким, кунда бир кугни қоон (хон) мажлисида арз этиптурлар. Аларнинг қошида асл-у улургроғи тўққуз кугдур. Аларнинг исмлари бугур:

Улуқ куг, Аслончап, Бурс, Қуладу, Қутатқу, Бурстарғай, Жантой, Хантой, Шандақ.

Бу кугларнинг аксари мухаммас даврида бўладур ва баъзан рамал даврида ҳам бўладур. Аларни «туркий-у мўғулий абиёт» ҳам дерлар. Аммо Ироқ турклари Муътадилга кўп мойилдулар. Ва бу андоқ кўйламак йўлидурким, Навода йо Ушшоқта йо Сегохта Ироқ уера кўйларлар. Ва ани «форсий-у туркий абиёт» ҳам дерлар. Ва бу абиёт рамал баҳрида бўлур: «Фозилотун фозилотун фозилот» тарзида. Ва муътадилнинг ҳар фасли (банди) икки байт бўлур...

Аммо Ироқ аҳли Сегоҳ муътадилида кўлайдулар ва бир неча нашқ-у мадди панжгоҳ-у сегоҳда ҳам айтурлар. Ва муътадилнинг баъзи нақшларини ўзгартурлар ва ўшул баҳрдаги абиёт била айтурлар ва ани «муътадил-и ароний» дерлар (Рауф Йакто, эски турк мусикийсина доир тарихий тагаббуълар. Миллий тагаббуъллар мажмуъаси, 1-жилд, 3-сон, 460—461-бетлар).

Шу мақолада Рауф Йакто мазкур тўққуз куг Хожа Абдулқодир Мароғийнинг «Жомиъу-л-ахсон» номли асарида «бисун куг» деб атаганлигини қайд этган. Яна мақолада 366 кугнинг бир кунда фақат бири ижро этилса, бисун куг, яъни тўққуз куг ҳар кунни хоқон тахти остида ижро этилгани ҳақидаги маълумот берилган. Яна мақолада Хожа Абдулқодирнинг «Шарҳу-л-адвор» асаридан қўйидаги кўчирмалар бор:

«Аммо Улуқ кугни рамал даврида бошлаб, ҳар бир даврда замонни энгиллаштирулар, охирида шундай тезлашадур-ким, ул мухаммаснинг иккиланган даврига айланадур».

«Бу кугларнинг кўпраги мухаммас давридадур ва баъзиси рамал даврида ҳам бўлур. Аммо Қутатқу рамал баҳридадур». (Мазкур мажмуъа, 461—462 бетлар). Эслатма: «куг» сўзи ҳозирги «куй» сўзининг эски шаклидир. Туркий тилларда сўз охиридаги «г» нинг «й»га ўтиш қонуни бор.